

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

Ἀπὸ τὶς ἀνθρωπομορφικὲς ἀφηγήσεις στὴ χαοτικὴ πολυσημία*

Συχνὰ οἱ λέξεις ἀποκοτῶν ποικίλες σημασίες, τὶς ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ ἀποκαλύψουν κάθε φορὰ μὲ πληρότητα καὶ ἀμεσότητα, γιατί, ἐνῶ οἱ σημασίες αὐτὲς διαμορφώνονται καὶ μεταβάλλονται στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων, ἡ φραστικὴ ἐκφορὰ τῶν λέξεων παραμένει ἀναλλοίωτη. Χαρακτηριστικὸ ἐπὶ τοῦ προκειμένου παράδειγμα εἶναι ἡ λέξη «διαλεκτικὴ», μιὰ λέξη πολυσήμαντη, νοηματικὰ ρευστὴ καὶ ἐπισφαλὴς, μὲ περιεχόμενο θολὸ καὶ συγκεχυμένο. Ἀκοῦμε νὰ μιλᾶνε γιὰ διαλεκτικὴ καὶ δὲν ξέρομε γιὰ ποιά ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς πολλὲς «διαλεκτικὲς» γίνεται λόγος. Ἄλλοτε ἡ λέξη αὕτη σήμαινε αὐστηρὴ καὶ ἐγκυρὴ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ ἄλλοτε ἀσφαεῖς μεθόδους καὶ περιστραμμένα τεχνάσματα ποὺ περιάγουν τὸ πνεῦμα σὲ σύγχυση ἀντὶ νὰ τοῦ ἀποκαλύψουν τὴν ἀλήθεια. Στὴν ἐποχὴ μας, μολοντὶ ὁ ὅρος δὲ γνωρίζει τὴν ἴδια ἀνθησὴ ὅπως πρὶν ἀπὸ μία τριακονταετία περίπου, ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιοῖται συχνότατα καὶ νὰ παραπέμπει κάθε φορὰ σὲ κάτι τὸ διαφορετικόν. Ἡ λέξη διαλεκτικὴ δὲ δηλώνει κάτι τὸ σαφές. Εἶναι μιὰ λέξη ποὺ σημαίνει πολλὰ καὶ διάφορα, ὅπως μπορεῖ κάλλιστα νὰ μὴ σημαίνει ἀπολύτως τίποτα.¹

Ὁ ὅρος «διαλεκτικὴ» ἔχει μακρὰ καὶ ἐνδοξὴ ἱστορία. Περιβάλλεται μὲ τὴν αἴγλη τῆς φιλοσοφικῆς καθιέρωσης καὶ ἀσχεῖ εὐρύτερη γοητεία. Ὁ καθένας ἀναφέρειται στὴ διαλεκτικὴ μὲ τὴν ἀνομολόγητὴ φιλοδοξία νὰ συλλάβει τὴν ἰδιότητα καὶ τὴν ἰδιαιτερότητά της, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι κατέχει τὸ μυστικόν της — ἐνα μυστικὸ ποὺ διαρκῶς τὸ ἀναζητεῖ χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ τὸ ἀνακαλύπτει. Καὶ ἐνῶ ἔχει τὴν ψευδαίσθησιν ὅτι ἀποκαθιστᾷ τὴ διαλεκτικὴ στὴν ἀληθινὴν σημασίαν της, κατὰ κανόνα τὴν κακοποιεῖ, πράγμα ποὺ μειώνει τὸ κύρος της στὴ συνείδησιν

* Διάλεξη ποὺ δόθηκε στὸ πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας (22/5/2003).

1. Paul Foulquié, *La dialectique*, Presses Universitaires de France, ἑλλ. μτφρ. (Δαίδαλος / Ι. Ζαχαρόπουλος), Ἀθήνα, σσ. 104-105.

τῶν εἰδικῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ διαλεκτικὴ νὰ συγκεντρώνει ταυτόχρονα τὸ θαυμασμό ἀλλὰ καὶ τὴν περιφρόνηση, τὴν ἐπιδοκιμασίαν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποδοκιμασίαν. Ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτὴν ἐκφράζει τὸ καλύτερο καὶ τὸ χειρότερο, τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν ἀνοησίαν. Ἐπομένως, ἡ ἐννοιολογικὴ διασάφηση τῆς διαλεκτικῆς ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη. Ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ κάτι τέτοιο εἶναι νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο πού αὐτὴ ἀπέκτησε κατὰ καιροὺς μὲ σκοπὸ νὰ συναγάγουμε στὴ συνέχεια κάποια συμπεράσματα καὶ νὰ διατυπώσουμε ὁρισμένες προτάσεις. Εἶναι αὐτονόητο πῶς ἡ ὑπόμνηση αὐτὴ θὰ εἶναι συνοπτικὴ καὶ ἐπιλεκτικὴ ἐνδεικτικὴ, ἄρα κάθε ἄλλο παρὰ διεξοδική. Ἀναφερόμενοι στὶς μεταμορφώσεις τῆς διαλεκτικῆς, δὲ θὰ ἐπιχειρήσουμε ἀσφαλῶς μιὰ ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας της. Πρόθεσή μας εἶναι νὰ καταδείξουμε τὴ χαοτικὴ πολυσημία πού τὴ χαρακτηρίζει ὡς ἔννοια καὶ νὰ ὑπαινιχθοῦμε τελικὰ μιὰ διαδικασίαν ἐπα-ναπροσδιορισμοῦ της.

Ἡ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΩΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ: «ΔΙΑΛΕΓΕΙΝ» ΚΑΙ «ΔΙΑΛΕΓΕΣΘΑΙ»

Ὁ ὅρος «διαλεκτικὴ» παραπέμπει στὸ «διάλογο» καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση στὸ «λόγο». Λόγος γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἦταν, μετὰξὺ ἄλλων, ἡ ὁμιλία ὡς φορέας συγκροτημένου νοήματος. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν περιορίζεται στὸν προσωπικὸ στοχασμὸ του μέσῳ τῆς γλώσσας, ἀλλὰ μεταδίδει τὸ λόγο του στὸν ἄλλο καὶ ταυτόχρονα γίνεται δέκτης τοῦ λόγου πού προέρχεται ἀπὸ ἐκεῖνον, τότε ἔχουμε ἓνα λόγο μετακινούμενο καὶ μεταφερόμενο, κατὰ κάποιο τρόπο, ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο, ἓνα λόγο δια-προσωπικό, ἓνα «δια-λόγο», ἓνα διάλογο. Καὶ ὁ ἄνθρωπος πού ἐπιδίδεται στὸ διάλογο, πού διαλέγεται, εἶναι διαλεκτικός. Ὁ διάλογος ἀπὸ ἀπλὴ συζήτηση μπορεῖ νὰ μετατραπεῖ σὲ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων ἢ καὶ σὲ ἀντιπαράθεση ἰδεῶν μὲ σκοπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας ἢ τὴν ἐπικράτηση μιᾶς θέσης πού ἓνας ἢ περισσότεροι συνομιλητὲς τὴν παρουσιάζουν ὡς ἀληθινή. Ἡ διαλεκτικὴ ὅμως σημαίνει καὶ τὴν τέχνη τοῦ διαλόγου, τὴν εἰδικότερη ἐκείνη ἱκανότητα νὰ συζητῇ κανεὶς μὲ ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις: «Τὸν δὲ ἐρωτᾶν καὶ ἀποκρίνεσθαι ἐπιστάμενον ἄλλο τι σὺ καλεῖς ἢ διαλεκτικόν; - Οὐκ, ἀλλὰ τοῦτον»².

Ὁ διάλογος, πού ἀποτελεῖ μιὰ μορφή σκέψης ἡ ὁποία ἐξωτερικεύεται μὲ ἑναρθρο λόγο³, συνδέθηκε στενὰ μὲ τὴν ἀπόπειρα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων νὰ

2. Πλάτ. Κρατύλος, 390 c.

3. Πλάτ. Σοφιστής, ΧΕ. «Οὐκοῦν διάνοια μὲν καὶ λόγος ταῦτόν· πλὴν ὁ μὲν ἐντὸς τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὴν διάλογος ἄνευ φωνῆς γινόμενος τοῦτ' αὐτὸ ἡμῖν ἐπανομάσθη διάνοια;» ΘΕΑΙ. Πάνο μὲν οὖν. ΞΕ. Τὸ δὲ γ' ἀπ' ἐκείνης ῥεῦμα διὰ τοῦ στόματος ἰδὼν μετὰ φθόγγου κέκληται λόγος; ΘΕΑΙ. Ἀληθῆ·

οργανώσουν λογικά την πραγματικότητα κατατάσσοντας τις έννοιες τῶν πραγμάτων σὲ γένη καὶ σὲ εἶδη. Ἐτσι, ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει στὰ Ἀπομνημονεύματά του τὰ ἑξῆς: «ἐφ' ἧ δὲ καὶ τὸ διαλέγεσθαι ὀνομασθῆναι ἐκ τοῦ συνιόντος κοινῇ βουλευέσθαι διαλέγοντας κατὰ γένη τὰ πράγματα»⁴. Ἀνάλογα διδάσκει καὶ ὁ Πλάτων στὸ Σοφιστῆ: «Τὸ κατὰ γένη διαιρεῖσθαι καὶ μῆτε ταῦτ' ὅν εἶδος ἕτερον ἡγήσασθαι μῆτε ἕτερον ὃν ταῦτ' ὅν μὴ οὐ τῆς διαλεκτικῆς φήσομεν ἐπιστήμης εἶναι; - Ναί, φήσομεν».⁵

Ὡστόσο, γοητευμένοι ἀπὸ τὴ σημασία τοῦ λόγου, ποὺ ἀποτελεῖ κορυφαῖο ἐπίτευγμά τους, οἱ Ἕλληνες φαίνεται ὅτι προχώρησαν ἀκόμη περισσότερο. Αὐτὸ θὰ γίνε σαφέστερο ἂν προσεχτοῦν οἱ ἀκόλουθες παρενθετικές διευκρινίσεις:

1. Στους ὅρους «διαλεκτική» - «διαλεκτικός» ὑπολανθάνουν, ταυτόχρονα, ἡ (πρωταρχική) σημασία τῆς τακτοποίησης, τοῦ «ξεδιαλέγματος» (διαλέγειν), καὶ ἡ (παράγωγη) σημασία τῆς ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων καὶ τῆς λεκτικῆς ἀντιπαράθεσης (διαλέγεσθαι) - κάτι ποὺ δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο, ἂν ληφθεῖ ὑπόψῃ πὼς οἱ ὅροι «διαλεκτική» - «διαλεκτικός» προέρχονται ἀπὸ τὸ ρῆμα «λέγω» (2) μὲ ἀρχικὴ ρίζα λέχ- (πρβλ. λεχώ, ἄ-λοχος) καὶ μὲ παρακείμενο «εἶλοχα» - «εἶλεμαι». Οἱ σημασίες τοῦ ρήματος αὐτοῦ εἶναι οἱ ἀκόλουθες: βάζω κάποιον νὰ κοιμηθεῖ / τακτοποιῶ, διευθετῶ / ὑπολογίζω, ἀπαριθμῶ / διηγούμαι / (ἄρα) λέγω, ὁμιλῶ, ἐκθέτω. Τὸ ρῆμα αὐτὸ ταυτίσθηκε, τελικά, μὲ τὸ ρῆμα λέγω (1) (= ὁμιλῶ), μὲ θέμα λέγ- καὶ παρακείμενο εἶρηκα - εἶρημαι.
2. Ἡ ἐτυμολογικὴ προέλευση τῶν ὄρων «διαλεκτική» - «διαλεκτικός» ἀπὸ τὸ ρῆμα λέγω (2), ἡ νοηματικὴ διασύνδεση μεταξὺ τῆς διαλεκτικῆς-«ξεδιαλέγματος» καὶ τῆς διαλεκτικῆς-ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων, καθὼς καὶ ἡ τελικὴ σημασιολογικὴ ταύτιση τῶν ρημάτων λέγω (1) καὶ λέγω (2) εἶναι γεμάτες νοηματικὲς ὑποδηλώσεις. Ἀποκαλύπτουν παραστατικά ὅτι στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων ἡ ὁμιλία ὡς διάλογος τῆς σκέψης μὲ τὸν ἑαυτὸ της καὶ ὡς προφορικὴ ἢ γραπτὴ ἔκφραση τοῦ περιεχομένου της συνδέεται βαθύτατα μὲ τὴν ὁργάνωση τῆς σκέψης, μὲ τὴ λογικὴ πειθαρχία, μὲ τὴ συναρμογὴ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ μὲ τὴ γενικότερη τακτοποίησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου. Καὶ ὅτι ἀνάμεσα στὶς δυὸ πλευρὲς ὑπάρχουν στενὲς σχέσεις ἀλληλεξάρτησης καὶ λειτουργικῆς ἀλληλεπίδρασης.
3. Τὸ ἀνθρωπομορφικὸ στοιχεῖο, ποὺ συμπλέει συχνὰ μὲ τὴ μεταφυσικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, ἔκανε τοὺς Ἕλληνες νὰ προβάλουν τὸ λόγο στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα καὶ νὰ τὸν ἀναγάγουν σὲ ἀρχὴ ποὺ διέπει τὴ λειτουργία τοῦ σύμπαντος⁶. Στὴν ἀνθρωπομορφικὴ αὐτὴ προβολὴ θὰ μπορούσαμε

4. IV, 5,12.

5. 253 cd.

6. Πρβλ. Ἡρακλείτου, Diels - Kranz, B 1 καὶ 50. Ὁ Μᾶρξ καὶ ὁ Λένιν θὰ θεωρήσουν

ἴσως νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἔμμεσα καὶ προεξαγγελτικὰ περιλαμβάνεται καὶ ἡ διαλεκτικὴ, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι: α) Τὸ πλατωνικὸ ἀντίστοιχο τοῦ λόγου ὡς κοσμολογικῆς ἀρχῆς εἶναι ἡ Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ, πού, ἐπιπλέον, ἀποτελεῖ τὴν ὑπέρτατη ὄντολογικὴ, ἐπιστημολογικὴ καὶ τελικὴ ἀρχή· καὶ β) Ἡ διαδικασία, μὲ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ κατὰ Πλάτωνα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὑψώνεται ὡς τὴν Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ, εἶναι ἀκριβῶς ἡ διαλεκτικὴ.

4. Στὴν οὐσία, πάντως, ἡ διαλεκτικὴ, πού ἀπὸ τὸν Ἑγέλο (ἀλλὰ καὶ ὀρισμένους ἐπιγόνους του) θὰ ὑποστασιοποιηθεῖ—κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ λόγου— ὡς ὁ ἐσωτερικὸς «νόμος» ἐκδίπλωσης τοῦ Εἶναι, τὸ ὁποῖο ἔχει παραδοθεῖ σὲ ἀέναιο γίνεσθαι, θὰ διατηρήσει στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα ἕνα πολὺ λιγότερο φιλόδοξο ρόλο: θὰ παραμείνει τρόπος ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων καὶ διεξαγωγῆς λεκτικῶν ἀντιπαράθεσεων, ἐνῶ στὸν Πλάτωνα θὰ προσλάβει τὸν εἰδικότερο χαρακτήρα τῆς κατ' ἐξοχὴν ἐγκυρης μεθόδου, πού ἐπιτρέπει τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐννοιῶν μὲ βάσει τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη τους καί, μέσῳ αὐτῆς, τὴν ἀνοδο ὡς τὴν «ἀνυπόθετη ἀρχή». Πρόκειται γιὰ διαδικασία προσέγγισης τοῦ Εἶναι καὶ μέθεξης μὲ αὐτὸ καὶ ὄχι γιὰ «νόμο» πού διέπει τὴν κίνηση καὶ τὴ λειτουργία του, ὅπως στὸν Ἑγέλο.

τὸν Ἡράκλειτο πατέρα τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου, κυρίως ὅμως ὁ Ἑγέλος θὰ δεῖ στὸ πρόσωπό του τὸν πρόδρομο τῆς δικῆς του φιλοσοφίας. Ὡστόσο, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου εἶναι μία φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ ἐννοία τῆς ἱστορίας εἶναι ἄγνωστη στὸν Ἡράκλειτο. Ἡ ἀέναη ροὴ δὲν ἀπεικονίζει ἐπακριβῶς τίς θέσεις τοῦ Ἑφέσιου φιλοσόφου, ἀλλὰ μᾶλλον ὀρισμένων διαδόχων του, κυρίως τοῦ Κρατύλου, οἱ ὁποῖες καὶ προβλήθηκαν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πρὸς ἀντιδιαστολὴ ἀπὸ τὴ σταθερότητα τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Ἐπιπλέον, στὸν Ἑγέλο τὸ Εἶναι τοποθετεῖται στὸ γίνεσθαι, ἐνῶ στὸν Ἡράκλειτο τὸ γίνεσθαι ἐντάσσεται τελικὰ στὸ Εἶναι. Ὁ Ἡράκλειτος δὲν εἶναι, κατὰ κύριο λόγο, ὁ φιλόσοφος τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῆς διαρκοῦς μεταβολῆς, εἶναι ὁ φιλόσοφος τοῦ Λόγου, πού λειτουργεῖ ὡς ἐναρμόνιση καὶ συναρμογή: «Τοῦτο οὐκ ἴσαι πάντες οὐδὲ ὁμολογοῦσιν, ἐπιμέμφεται ὡδὲ πως· οὐ ξυνίασιν ὅκως διαφερόμενον ἑνωτῶι ὁμολογεῖ· παλίντροπος ἀρμονίη ὅκωσπερ τόξον καὶ λύρης» (D.-K. B 51). Βλ. σχετικὰ J. Brun, *Les Présocratiques*, Presses Universitaires de France, Paris, 1968, σσ. 64-65. Πρβλ. καὶ G.S Kirk - J. E. Raven, *Οἱ Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, (ἐλλ. μτφρ.), Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα, 1988, σελ. 217 καὶ Μιχ. Δημητρακόπουλου, *Στοιχείωση τῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, 2003, σελ.20: «Ἡ αἰώνια ἀνηρεμία καὶ φαινομενικὴ ἀταξία τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων, ὁ διηνεκὴς ἄλλως πόλεμος καὶ ἀνταγωνισμὸς συμπλέκεται καὶ συμπλεκόμενος 'οἰακίζεται' ἀπὸ τὴν ἐνωτικὴ, τελικῶς, παντότητα τοῦ ἐνός». (πρβλ. «Τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἀρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι»). Πρβλ. ἐπίσης καὶ Κωστῆ Κωβαίου, *Ἡράκλειτος, Hegel καὶ Διαλεκτικὴ*, Μία κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Popper, in *Ἡ Διαλεκτικὴ*, ἐκδ. Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα, 1988, σελ. 51: «Ἡ ἐν χρόνῳ μεταβολὴ εἶναι γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ σχήματα, στὰ πλαίσια τῶν ὁποίων τὰ ἀντίθετα ἐνοποιοῦνται».

Η ΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΩΣ ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΟΝΤΩΝ

Στὸν Πλάτωνα ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μία διαδικασία, μὲ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ ξεπερνᾷ τὰ φαινόμενα τοῦ κατ' αἴσθησιν κόσμου, ὑψώνεται ὡς τις ιδέες, ποὺ βρίσκονται σὲ ἓναν κόσμον ὑπεραισθητὸ καὶ τελικὰ, διασχίζοντας ὅλους τοὺς ἀναβαθμοὺς τοῦ ἰδεατοῦ καὶ τοῦ ὄντος, συλλαμβάνει τὸ ἀπόλυτο στὴν ὁλότητά του. Πῶς ὅμως ἐπιτυγχάνεται αὐτὴ ἡ ὑπέρβαση τοῦ κατ' αἴσθησιν κόσμου; Χάρη στὴ μεθοδικὴ πορεία ἀπὸ ἔννοιες σὲ ἔννοιες καὶ ἀπὸ προτάσεις σὲ προτάσεις μὲ κατὰληξιν τίς γενικὲς ἔννοιες καὶ τίς γενικὲς ἀρχές. "Ὅμως οἱ γενικὲς ἔννοιες καὶ οἱ γενικὲς ἀρχές ἔχουν μία διπλὴ ιδιότητα : πρῶτα πρῶτα εἶναι πνευματικὲς συλλήψεις μὲ ἐπιστημολογικὴ σημασία μοναδική, ἀφοῦ μέσῳ αὐτῶν ὁργανώνεται λογικὰ καὶ δαμάζεται γλωσσικὰ ἡ πραγματικότης. Καὶ ἔπειτα ἀποτελοῦν ιδέες, δηλαδὴ ἔχουν ὄντολογικὴ ὑπόσταση, ἀφοῦ εἶναι τὰ ὄντα καθαυτὰ—ἀφθαρτα, αἰώνια καὶ ἀληθινὰ— καὶ μάλιστα γενεσιουργοὶ παράγοντες ὅλων ὅσα ὑπάρχουν στὸν κατ' αἴσθησιν κόσμος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ διαλεκτικὴ πορεύεται ἀπὸ τὰ εἶδη στὰ γένη τῶν ἐννοιῶν μὲ ἀλάνθαστη καὶ μεθοδευμένη διαδικασία καὶ ἐπειδὴ αὐτὰ τὰ γένη εἶναι ὄχι μόνον πνευματικὲς συλλήψεις ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ αὐθύπαρκτες οὐσίες, ποὺ λειτουργοῦν μάλιστα ὡς ποιητικὰ αἷτια ὅλων τῶν κατ' αἴσθησιν ὄντων, ἐπεταὶ ὅτι ἡ διαλεκτικὴ, καθὼς ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὸν κατ' αἴσθησιν κόσμον μὲ κατεύθυνση τὴν ιδέα τοῦ Ἀγαθοῦ, δὲν ἔχει κάποιο ἐμπειρικὸν ὑπόβαθρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο νὰ ἀντλεῖ τὴν ἐπικύρωση τῶν ἐνεργειῶν της. Πρόκειται γιὰ διάλογον ποὺ ἡ σκέψις μέσῳ τῆς γλώσσας διεξάγει μὲ τὸν ἑαυτὸ της—γιὰ ἓνα «λογαριασμό» ποὺ ἡ φιλοσοφία τὸν διακανονίζει χωρὶς νὰ προσφεύγει σὲ παράγοντες ἔξω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἰδίαν⁷.

Κορωνίδα τῆς ἀνοδικῆς πορείας ἀπὸ τὰ εἶδη στὰ γένη εἶναι ἡ σύλληψις τῆς «ἀνυπόθετης ἀρχῆς», δηλαδὴ τῆς Ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ, ποὺ ὄντολογικὰ καὶ γνωσιολογικὰ δὲν ὑποβαστάζεται ἀπὸ κάτι ἄλλο, ἀφοῦ αὐτὸ ὑποβαστάζει τὰ πάντα. Ἡ Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ μὲ τὸ λόγο, ἀφοῦ προηγουμένως συναχθεῖ καὶ «ἀφαιρεθεῖ» ἀπὸ ὅλες τίς ἄλλες ιδέες. Σὲ ἓναν ἄνθρωπον μὲ ἐμπειρία στοὺς διάφορους γνωστικούς τομεῖς ἡ διαλεκτικὴ ἔχει τὴ δύναμιν νὰ ἀποκαλύψει τί εἶναι κάθε πράγμα καθαυτὸ, σὲ σχέση μὲ τὴν οὐσία του. Ἐνῶ ἡ γεωμετρία καὶ οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι βλέπουν τὸ ὄν ὄχι ξυπνητὲς ἀλλὰ στὸ ὄνειρό τους, ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ μόνη ποὺ βαδίζει κατευθεῖαν στὴν ἀρχὴ ὅπου θεμελιώνονται τὰ πάντα, ἀποσπώντας τὰ μάτια τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ βαρβαρικὸν βόρβορον στὸν ὁποῖον ἦταν θαμμένα.⁸

Ἐννοεῖται ὅτι στὴ διαλεκτικὴ ἰσχύει καὶ ἡ ἀντίστροφη πορεία. "Ὅπως στὴν

7. Claude Bruaire, *La dialectique*, P.U.F., Paris, 1985, σελ. 16.

8. Πολ., 533 cd : «Ὁδοῦν, ἢν δ' ἐγώ, ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος μόνη ταύτη πορεύεται, τὰς

πλατωνική ἀλληγορία τοῦ σπηλαίου ὁ ἀπελευθερωμένος δεσμώτης ποὺ ἀναρριχέθηκε ὡς τὴν ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ ἐπιστρέφει στὰ σκοτάδια τοῦ σπηλαίου γιὰ νὰ φωτίσει καὶ νὰ ἐλευθερώσει τοὺς παλαιοὺς συντρόφους του, ἔτσι καὶ ὁ διαλεκτικὸς υἱοθετεῖ καὶ μία ἀντίστροφη πορεία: προχωρεῖ σὲ διαιρέσεις τῶν γενῶν σὲ εἶδη καὶ αὐτῶν σὲ ἐπιμέρους εἶδη, ὥσπου νὰ φτάσει στὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ ἀδιαίρετο⁹. Γενικά, ὁ διαλεκτικὸς δριοθετεῖ, ὀρίζει, διαφοροποιεῖ, διαιρεῖ, συγκεντρώνει καὶ συστηματοποιεῖ. Ἡ γλώσσα του ὡς ὄργανο λειτουργίας καὶ ὡς ἔκφραση τῆς σκέψης του διαπλέκεται μὲ τὸ εἶναι ἤ, καλύτερα, ἀποδεικνύεται ἀνάμνηση τοῦ εἶναι «τιμῶντας ἔτσι τὴν ὄντολογικὴ ἱκανότητα τῆς λογικῆς»¹⁰.

Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΩΣ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΙΘΑΝΟΛΟΓΙΚΟΥ

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ τέχνη στὴν ὁποία ἡ σκέψη προσφεύγει ὅταν βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ τομεῖς ποὺ ἀνήκουν στὸ χῶρο τοῦ ἀληθοφανοῦς. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Σταγίριτης ὑποβιβάζει τὴ διαλεκτικὴ σὲ μάθηση, στὴν ὁποία ἐπιδίδονται οἱ συζητητὲς ὅταν δὲν κατέχουν τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος. Ἐπομένως ἡ διαλεκτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἐπιστημονικὴ μέθοδος, γιὰτὶ δὲν ἔχει ὡς ἀφετηρία τῆς στέρεα καὶ ἀσφαλῆ δεδομένα, ὥπως συμβαίνει μὲ τὴν ὄντολογία καὶ τὴ φυσική, ποὺ στοχάζονται μὲ θέμα σαφῶς καθορισμένες οὐσίες. Ὁ διαλεκτικὸς συλλογισμὸς μειονεκτεῖ ἔναντι τοῦ ἐπιστημονικοῦ, γιὰτὶ δὲν ξεκινάει ἀπὸ προκείμενες ἄμεσες καὶ ἀληθινές. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου του *Τοπικά* ὁ Ἀριστοτέλης δίνει κατὰ τρόπο ἔμμεσο τὸν ἀκόλουθο ὀρισμὸ τῆς διαλεκτικῆς: σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ ἔργου μας, λέει, εἶναι νὰ βροῦμε μιὰ μέθοδο, μὲ τὴν ὁποία, γιὰ κάθε πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει, νὰ μπορέσουμε νὰ σκεφτοῦμε χρησιμοποιώντας ὡς ἀφετηρία προτάσεις ποὺ θεωροῦνται πιθανές. Καὶ ἐπιπλέον, ὅταν κατὰ τὴ συζήτηση μᾶς ἀπευθύνουν ἐρωτήσεις, νὰ μὴν περιπίπτουμε σὲ ἀντιφάσεις: «Ἡ μὲν πρόθεσις τῆς πραγματείας μέθοδον εὑρεῖν ἀφ' ἧς δυνησόμεθα συλλογίζεσθαι περὶ παντὸς τοῦ προτεθέντος προβλήματος ἐξ ἐνδόξων, καὶ αὐτοὶ λόγον ὑπέχοντες μὴθὲν ἐροῦμεν ὑπεναντίον»¹¹. Τὶς πιθανολογικὲς κρίσεις ποὺ ἀποτελοῦν συλλογιστικὲς ἀφετηρίες καὶ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς ἀποδεχτεῖ εὐκόλα ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ὀνομάζει «ἐνδόξα». Εἶναι προφανές ὅτι ὁ διαλεκτικὸς συλλογισμὸς ὑπερέχει τοῦ ἀπλοῦ ἐριστικοῦ συλλογισμοῦ, γιὰτὶ

ὑποθέσεις ἀναγοῦσα, ἐπ' αὐτὴν τὴν ἀρχὴν ἵνα βεβαιώσῃται, καὶ τῷ ὄντι ἐν βορβόρῳ βαρβαρικῷ τινὶ τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα κατορυγμένον ἡρέμα ἔλκει καὶ ἀνάγει ἄνω».

9. *Σοφιστής*, 253 c,d, *Φαῖδρος*, 266 b,c, *Πολιτ.*, 534 b.

10. Claude Bruaire, *ὁπ. παρ.*, σσ. 20-21.

11. 100 a 18.

βασίζεται σε προκείμενες με κοινώς αποδεκτή πιθανότητα, ενώ ο τελευταίος χρησιμοποιεί προκείμενες με πιθανότητα απλώς φαινομενική και, επιπλέον, καταλήγει σε εσφαλμένα συμπεράσματα¹².

Συμπερασματικά, η διαλεκτική ξεκινάει από κρίσεις με βεβαιότητα όχι επισημονική αλλά πιθανολογική και περιορίζεται σε μία πραγμάτευση των θεμάτων απαλλαγμένη από αντιφάσεις. Αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, οι όποιες τοποθετούνται (στην πράξη), όπου υπάρχουν θέματα όπως η πολιτική και η δικαιοσύνη, δηλαδή θέματα που δεν ανήκουν στο χώρο του αντικειμενικού και του επιστημονικώς αδιαφιλονίκητου. Άρα από τη διαλεκτική, που είναι μία «ήσσανος σημασίας» αποδεικτική διαδικασία, δεν μπορεί κανείς να απαιτεί περισσότερα από όσα αυτή μπορεί να προσφέρει¹³.

Οι σχολαστικοί συνήθως ταυτίζουν τη διαλεκτική με τη λογική. «Ως τη σύγχρονη εποχή τα έγχειρίδια λογικής, που ήταν γραμμένα στη λατινική, έφεραν συνήθως τον τίτλο «Dialectica». Με τη διαφορά ότι η λογική είναι επιστημονική γνώση, άρα έχει θεωρητικό χαρακτήρα, ενώ η διαλεκτική είναι τέχνη, άρα έχει χαρακτήρα πρακτικό¹⁴.

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ KANT Ή Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ο Κάντ θεωρεί τη διαλεκτική «λογική της φαινομενικότητας» και την αντιδιαστέλλει από την «αναλυτική», που είναι η λογική της αλήθειας. Η διαλεκτική χαρακτηρίζεται από φαινομενική λογικότητα, βασιζόμενη στη συλλογιστική ακρίβεια. «Μπορεί κανείς με βεβαιότητα να συμπεράνει, γράφει, ότι σ'αυτούς (δηλαδή τους Αρχαίους) η διαλεκτική δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η λογική της φαινομενικότητας. Ήταν μία σοφιστική τέχνη που αποσκοπούσε στο να προσδώσει στην άγνοια του καθενός και μάλιστα στις σκόπιμες φρεναπάτες του την επίφαση της αλήθειας (...). Η Γενική Λογική, θεωρούμενη ως Όργανο, είναι πάντα μία λογική της φαινομενικότητας».¹⁵

12. W. D. Ross, *Aristotle*, 1977 (α' έκδ. 1923), μτφρ. Μαριλίζας Μητσού, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1993², σσ. 86-87. Βλ. και Κωνσταντίνου Γεωργούλη, *Αριστοτέλης ο Σταγυρίτης*, Έκδόσεις Ιστορικής και Λαογραφικής Έταιρείας Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη, 1962, σσ. 163-167.

13. François Châtelet, *Dialectique*, in *Petite Encyclopédie Politique*, Éditions du Seuil, Paris, 1969, σελ.94.

14. Paul Foulquié, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Presses Universitaires de France, Paris 1962, σσ. 170-171.

15. Imm. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, έλλ. μτφρ. Άναστασίου Γιανναρά, τόμος Β', Έκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σσ. 26-27.

Ἡ θέση αὐτῇ τοῦ Κάντ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ τέχνη τῆς φαινομενικότητας καὶ τῆς αὐταπάτης, ἀπορρέει ἀπὸ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης. Τὰ πράγματα τὰ γνωρίζουμε ὅπως καὶ ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν οἱ γνωστικὲς μας δυνατότητες καὶ εἰδικότερα οἱ θεμελιώδεις μορφές τῆς ἐποπτείας — ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος — ποὺ μᾶς τὰ ἀποκαλύπτουν ὡς φαινόμενα, ποτὲ ὡς νοούμενα. Ἡ σκέψη μας ὅμως δὲν ἀνέχεται αὐτὸν τὸν περιορισμὸ καὶ κατατείνει ἀκατάπαυστα πρὸς τὴν ἀπόλυτη γνώση, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ συλλάβει τὸ ἔσχατο νόημα τοῦ Εἶναι. Ἐτσι, γιὰ νὰ ξεδιαλύνει τὸ αἶνιγμα τοῦ «πράγματος καθαυτοῦ», οἰκοδομεῖ τὴ μεταφυσικὴ, δηλαδὴ κατασκευάζει συστήματα καὶ ἀφηρημένα ὄντα ποὺ τὰ ἀνακηρύσσει ἀρχές μὲ ὄντολογικὴ ὑπόσταση. Τίς θεωρίες ποὺ συγκροτεῖ γιὰ τὴν ψυχὴ, γιὰ τὸν κόσμον, γιὰ τὸ Θεὸ κτλ. δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἐμπειρικὸ ποὺ νὰ τίς ἐπιβεβαιώνει ἀλλὰ καὶ τίποτα τὸ ἐμπειρικὸ ποὺ νὰ τίς καταρρίπτει. Ἄν ἡ μεταφυσικὴ ἀπέτυχε νὰ συγκροτηθεῖ ὡς ἄξια τοῦ ὀνόματός της ἐπιστῆμη, ὅπως ἡ φυσικὴ καὶ τὰ μαθηματικά, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἀποτελεῖ ἀπλὸ νοητικὸ κατασκευάσμα ποὺ δὲ θεμελιώνεται σὲ δεδομένα τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ προκύπτει ἀπὸ καταχρηστικὴ ἀξιοποίηση τῶν δυνατοτήτων τῆς λογικῆς μὲ ἀναπόφευκτη κατάληξὴ τίς διαφορὲς διαλεκτικὲς ἀκροβασίες¹⁶.

Γιὰ τὸν Κάντ ἡ μεταφυσικὴ εἶναι αὐταπάτη, ἀλλὰ μιὰ αὐταπάτη θεμιτῇ. «Πραγματικά, κάποιον εἶδος Μεταφυσικῆς ὑπῆρξε καὶ θὰ ὑπάρχει πάντα στὸν κόσμον», μαζὶ της ὅμως θὰ ὑπάρχει καὶ ἡ «Διαλεκτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, γιατί αὐτὴ [ἡ Διαλεκτικὴ] τοῦ εἶναι σύμφυτη». Ἐπομένως, ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ τεχνικὴ της μεταφυσικῆς αὐταπάτης καὶ ἡ φιλοσοφία ἔχει ὡς «πρῶτον καὶ σπουδαιότερον (...) ἔργον» νὰ καταγγεῖλει αὐτὴ τὴν αὐταπάτη, δηλαδὴ (νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ αὐτὴ [τὴ Διαλεκτικὴ] κάθε βλαβερὴ της ἐπίδραση κλείνοντας μιὰ γιὰ πάντα τὴν πηγὴ τῶν πλανῶν)¹⁷.

16. Ὁπ. παρ., σσ. 28-29: «Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι πολλὸ δελεαστικὸ καὶ συναρπαστικὸ νὰ χρησιμοποιῇ κανένας μόνες τους αὐτὲς τίς καθαρὲς γνώσεις τοῦ νοῦ καὶ τίς καθαρὲς θεμελιώδεις ἀρχές, καὶ μάλιστα υπερβαίνοντας τὰ ὅρια τῆς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία ὅμως μόνη μπορεῖ νὰ μᾶς προμηθεύῃ τὴν ὕλη (...), στὴν ὁποία μποροῦν νὰ βροῦν ἐφαρμογὴ οἱ καθαρὲς ἐκεῖνες ἐννοίαιες τῆς νοήσεως, γι' αὐτὸ ὁ νοῦς διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ κἀνὴ μὲ κενὰ σοφίσματα καθ' ὕλην χρῆσιν τῶν ἀπλῶς τυπικῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ νοῦ καὶ νὰ κρῖνὴ χωρὶς διάκρισιν ἀντικείμενα ποὺ ὠστόσο δὲ μᾶς ἔχουν δοθεῖν».

17. Ὁπ. παρ., τόμος Α', τεῦχος 1, Ἀθήνα, 1977, σελ. 57. Βλ. γιὰ τὴν καντιανὴ διαλεκτικὴ Στέλιου Βιρβιδάκη, Ὁ ρόλος τῆς ὑπερβατολογικῆς διαλεκτικῆς στὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου τοῦ Κάντ, in Ἡ Διαλεκτικὴ... σσ. 122-136.

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΩΣ ΕΚΔΙΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΟΥΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥΣ

Ὁ Ἔγελος ἐπιχειρεῖ νὰ ἐνσωματώσει τὰ πεπερασμένα καὶ πρόσκαιρα πράγματα στοὺς κόλπους τῆς Ἰδέας καὶ νὰ δείξει ὅτι ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ὄντα, κατ' αἴσθησιν καὶ ἰδεατά, εἶναι ἀναπόσπαστα μῆματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὁλότητος¹⁸. Παράλληλα, ὁ Ἔγελος ζεῖ σὲ μιὰ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἱστορικότητα προβάλλει ὡς θεμελιώδης καὶ ἀπαράγραπτη διάστασις τῆς ἀνθρώπινης ιδιότητος. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, τὸ ζητούμενο γιὰ τὸν Ἔγελο εἶναι νὰ συλλάβει καὶ νὰ ἀναλύσει ἓνα γίνεσθαι χαρακτηρισζόμενο ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς Ἰδέας. Περιγράφει, λοιπὸν, μὲ ποιὲς ἐνδιάμεσες διαδικασίες πραγματώνεται πλήρως τὸ Ἀπόλυτο, ἡ Ἰδέα¹⁹, ἡ ὁποία ἐπιστρέφει τελικὰ στὸν ἑαυτὸ της συνειδητοποιημένη μέσα στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Ἡ Ἰδέα ὅμως ταυτίζεται μὲ τὸ εἶναι καὶ τὸ εἶναι, μὲ τὴ σειρὰ του, δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ παρὰ μόνον στὴν ὁλότητά του καὶ μόνον ὡς γίνεσθαι. Τὸ γίνεσθαι εἶναι «ἡ ἀλήθεια τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μηδενός, εἶναι (...) ἡ ἐνότητά τους»²⁰. Ἡ κίνησις λοιπὸν τοῦ εἶναι, ποὺ βρίσκεται σὲ διαρκῆ κατάστασις γίνεσθαι, εἶναι κατὰ τὸν Ἔγελο ἡ διαλεκτικὴ, ἡ ὁποία «εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ πορεία»²¹ — «ἡ κινήτρια ψυχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου»²². Τὸ εἶναι ἀναπτύσσεται μέσα ἀπὸ φάσεις ποὺ ἀλληλοαναιροῦνται, καθὼς ἀντιφάσκουν ἡ μία τὴν ἄλλη (Ἡ καθεστὶ τὸ πεπερασμένο ἔγκειται στὸ νὰ αὐτοαναιρεῖται»²³). Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει νὰ τίθεται ὡς θέση, νὰ ἀναιρεῖται ἀπὸ μιὰ ἀντίθετη θέση — ἀπὸ μιὰ ἀντίθεσις — καὶ τελικὰ νὰ ξεπερνιέται καὶ νὰ ἐπαναπροσδιορίζεται μὲ τὴ διαδικασία τῆς ἀμοιβαίας συναίρεσης καὶ ὑπέρβασης τῶν ἀντιθέτων — μὲ τὴν ἄρνησις τῆς ἄρνησης²⁴ —, ποὺ οἱ μαρξιστὲς θὰ τὴν ὀνομάσουν ἀργότερα σύνθεσις. Ἀλλὰ ἡ σύνθεσις αὐτὴ εἶναι μιὰ καινούρια θέση, ποὺ θὰ δρομολογήσει τὴν ἴδια διαδικασίαν. Καὶ ὅλα αὐτά, γιατί βασικὸς νόμος τοῦ γίνεσθαι εἶναι τὸ ὅτι κάθε ὄν περιέχει ἀντιθετικούς προσδιορισμούς καὶ ἐπομένως γνώσις τῆς ἑνότητας

18. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, ἑλλ. μτφρ. Γιάννη Τζαβάρρα, Ἐκδόσεις «Δωδώνη», Ἀθήνα-Γιάννινα, 1991, Εἰσαγωγή τοῦ μεταφραστῆ, σσ. 12-13. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ, ποὺ περιέχει καὶ πλοῦσα βιβλιογραφία, ἀποτελεῖ σύντομη καὶ κατατοπιστικὴ ἐκθεσις τῆς ἑγελιανῆς διαλεκτικῆς. Οἱ παραπομπὲς στὸν Ἔγελο ποὺ ἀκολουθοῦν γίνονται μὲ βάση τὴν παραπάνω ἔκδοσις, καθὼς καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Γ. Τζαβάρρα.

19. G. W. F. Hegel, *ὁπ. παρ.* § 213.

20. *Ὀπ. παρ.* § 88.

21. *Ὀπ. παρ.* § 215.

22. *Ὀπ. παρ.* § 81.

23. *Ὀπ. παρ.*

24 Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Μούκανου, *Ἡ ἑγελιανὴ ἔννοια τῆς ἄρνησης: ἀντίθεσις ἢ ἀντίφασις*; in *Ἡ Διαλεκτικὴ...*, σσ. 163-169.

ένος πράγματος σημαίνει γνώση τοῦ πράγματος αὐτοῦ ὡς ἐνότητος ἀντιθετικῶν προσδιορισμῶν.

ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΣΤΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΑΡΞΙΣΤΩΝ

«Ὁ Ἐγγelos, γράφει ὁ Μάρξ, μετατρέπει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο τῆς αὐτοσυνειδησίας, ἀντὶ νὰ μεταμορφώσει τὴν αὐτοσυνειδησία σὲ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀνθρώπου, ἄρα τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ζεῖ σὲ ἕναν πραγματικό ἀντικειμενικό κόσμο καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὸν τὸν κόσμο. Ἐπειδὴ ὁ κόσμος τοποθετήθηκε ἔτσι πάνω στὸ κεφάλι του, μπορεῖ νὰ διαλύσει ὅλους τοὺς περιορισμοὺς μέσα στὸ κεφάλι του. (...). Ὅλη ἡ φαινομενολογία θέλει νὰ ἀποδείξει πῶς ἡ αὐτοσυνειδησία εἶναι ἡ μοναδικὴ καὶ ὁλοκληρωτικὴ πραγματικότητα»²⁵. Ἐπομένως, ἡ κριτικὴ ποὺ ὁ Μάρξ ἀπευθύνει στὸν Ἐγγelo εἶναι ὅτι τοποθέτησε «τὸ ἀντικείμενο τῆς λογικῆς» πρὶν ἀπὸ «τὴ λογικὴ τοῦ ἀντικειμένου». Οἱ ἐγγελιανὲς ἐπινοήσεις μπορεῖ νὰ ἱκανοποιοῦν τὸ «homo philosophicus», ἀλλὰ εἶναι ἀνεπαρκεῖς γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση²⁶. Ὁ Μάρξ, ἀντίθετα, συγκροτεῖ ἕνα σύστημα κατανόησης, ποὺ σχετίζεται μὲ εἰδικὲς μορφὲς αἰτιότητας. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν θεωρεῖ τὴν πάλιν τῶν τάξεων ὡς ἔννοια-κλειδί γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, προϋποθέτει ὅτι «θὰ ὀριστεῖ ἡ ἔννοια τῆς τάξης, ὅτι θὰ συγκροτηθεῖ μιὰ ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας, ὅτι θὰ ἐρευνηθοῦν οἱ ὅροι ποὺ καθιστοῦν ἐνεργὸ αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη (τρόποι παραγωγῆς, δυνάμεις παραγωγῆς, σχέσεις παραγωγῆς) καί, πρωτίστως, ὅτι θὰ ἀναλυθεῖ ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ὁρῶν αὐτῶν». Εἶναι προφανὲς ὅτι στὸ Μάρξ ἡ διαλεκτικὴ εἶναι («ἡ παραγωγὴ τῶν κανόνων ποὺ διέπουν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση»²⁷, ἄρα ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ δὲν ἔχει καὶ πολλὴ σχέση μὲ τὴν καλοζυγισμένη ρυθμικὴ πορεία ποὺ περιλαμβάνει τὶς πασίγνωστες ἐκλαϊκευτικὲς φάσεις: θέση, ἀντίθεση, σύνθεση καὶ ποὺ διαμορφώθηκε μὲ ἀφετηρία ὁρισμένα κείμενα τοῦ Ἐγγελος, γιὰ νὰ καταστεῖ ἡ ἐπίσημη φιλοσοφία τῶν πρώην σοσιαλιστικῶν κρατῶν.²⁸

25. *Ἡ Ἀγία Οἰκογένεια*, VIII, 4, in Karl Marx, *Œuvres choisies*, Choix de Norbert Guterman et Henri Lefebvre, τόμος I, idées/gallimard, Paris, 1963, σελ. 117.

26. François Châtelet, *ὁπ. παρ.*, σελ. 97.

27. *Ὀπ. παρ.*, σελ. 98. Γιὰ τὴν οἰκειοποίηση τῆς ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς ἀπὸ τὸ Μάρξ καὶ τὴ μεταστοιχείωσή της «σὲ αἰτιώδη ἀνάλυση - σὲ γενικὴ θεώρηση - σὲ γνώση καὶ σὲ ζωτικὴ στάση - σὲ συνειδητοποίηση τοῦ δεδομένου κόσμου καὶ σὲ βούληση γιὰ μεταμόρφωση αὐτοῦ τοῦ κόσμου», βλ. Henri Lefebvre, *Le matérialisme dialectique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1974, σσ. 73 -109.

28. Fr. Châtelet, *ὁπ. παρ.*, σελ. 98. Ὁ Paul Ricœur χαρακτηρίζει «χονδροειδῆ» αὐτὴ τὴ διαλεκτικὴ τῶν τριῶν ὁρῶν: «Κάθε ὅρος αὐτῆς τῆς τριάδας 'διαλεκτικοποιεῖται' ἑσωτερικά,

Κατὰ τὸν Ἑνγκελς, ἡ διαλεκτικὴ στὸν Ἑγελὸ εἶναι ἡ Ἰδέα ποὺ ξεδιπλώνεται. Τὸ διαλεκτικὸ ξεδίπλωμα, ποὺ ἀναπτύσσεται στὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία, εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀντανάκλαση τῆς πηγαίας καὶ προσωπικῆς κίνησης τῆς Ἰδέας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο. Τὸ ζητούμενο ἦταν νὰ ἀποφευχθεῖ αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ ἀντιστροφή. Γι' αὐτό, προσθέτει, χρειάστηκε νὰ ξανακοιτάξουμε τὶς ἰδέες τοῦ ἐγκεφάλου μας ἀπὸ τὴν ὑλιστικὴ ἀποψη, ὡς ἀντανανκλάσεις ἀντικειμένων, ἀντὶ νὰ κοιτάξουμε τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα ὡς ἀντανανκλάσεις τοῦ α' ἢ τοῦ β' βαθμοῦ τῆς ἀπόλυτης Ἰδέας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ διαλεκτικὴ τοποθετήθηκε μὲ τὸ κεφάλι ἐπάνω ἢ, ἀκριβέστερα, ἐνῶ στηριζόταν πάνω στὸ κεφάλι τῆς, ξαναστήθηκε στὰ πόδια τῆς²⁹.

Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς βασικὲς θέσεις τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς σύμφωνα μὲ τὴν τρέχουσα—τὴν ἐκλαϊκευμένη—ἐκδοχὴ τῆς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: α) Ἡ συνειδήση δὲν παίζει πλέον ἰδρυτικὸ ρόλο σὲ σχέση μὲ τὴν ὕλη, ποὺ γιὰ τὸ διαλεκτικὸ ὑλισμὸ ἀποκτᾷ εὐρύτερη σημασία καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ἡ τελευταία δὲ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ συνειδήση, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀπεικονίζεται στὸν ἀνθρώπινον ἐγκέφαλο. β) Ἡ φύση δὲν εἶναι μιὰ συμπτωματικὴ συσσώρευση ἄσχετων μεταξὺ τους στοιχείων, γιὰ τὰ ὄντα ποὺ τὴ συναποτελοῦν ἀρθρώνονται ὀργανικὰ μεταξὺ τους καὶ ἀλληλεξαρτῶνται. Ἐπιπλέον, στὴ φύση δὲν ἐπικρατεῖ στατικὴ καὶ ἀποτελμάτωση ἀλλὰ κίνηση, ἐξέλιξη, ἀνανέωση, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας διαρκῶς κάτι γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται καὶ κάτι ἄλλο διασπᾶται καὶ ἐξαφανίζεται. Αὐτὴ ἡ διαδικασία παίρνει τὴ μορφή τῆς πάλης τοῦ θετικοῦ μὲ τὸ ἀρνητικὸ, τοῦ καινούριου μὲ τὸ παλαιό, καί, γενικότερα,

θέλω νὰ πῶ πῶς ὁ καθένας τους ὑφίσταται τὴ διεργασία μιᾶς διπλῆς καὶ ἀντίστροφης διαδικασίας: μιᾶς τάσης νὰ «δογματικοποιηθεῖ» καὶ μιᾶς τάσης νὰ «προβληματικοποιηθεῖ». Ἐδῶ βρίσκεται ἓνας πρὸ λεπτοῦς τρόπος νὰ μεταδώσουμε τὴν ἀλήθεια κραδασμούς» (*Histoire et vérité*, in Paul Foulquié, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1962, σελ. 173).

29. Φρίντριχ Ἑνγκελς, *Λουδοβίκος Φόερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας*, ἄλλ. μτφρ. Ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα, 1982, σσ. 59-60. Ὅρισμένοι μαρξιστὲς δὲν παραλείπουν νὰ τονίσουν πῶς ἡ διαλεκτικὴ, ἔστω καὶ τοποθετημένη στὴ σωστὴ βάση τῆς, δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ μέθοδος κατανόησης τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἓνα ὄργανο δυναμικῆς παρέμβασης στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Κατὰ τὸν Karl Korsch (*Ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ*, μτφρ. Μανόλη Λαμπρίδης, Ἐκδόσεις Ἑρασμος, Ἀθήνα, 1976, σσ. 56 - 58), ἡ μαρξιστικὴ διαλεκτικὴ, παρὰ τὶς ὅποιες ἐντυπώσεις μπορεῖ νὰ δημιουργήσουν ὁρισμένα κείμενα ἀκόμη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ, δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ «ἀναποδογύρισμα» τῆς ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς, μιᾶς διαλεκτικῆς ἰδεαλιστικῆς, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ στοιχεῖο τῆς καθαρῆς γνώσης. Τὸ ἐμπόδιο ἐνὸς ἔσχατου «Ἀμέσου» ἢ μιᾶς ἔσχατης «Ἀφαίρεσης» μπορεῖ νὰ σπάσει μόνον μὲ τὴν Πράξη, στὴν ὁποία προσανατολίζεται ἡ ἐργατικὴ τάξη μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς συνειδήσης. «Σ' αὐτὸ καὶ ὅχι σὲ ἓνα ἀπλὸ «ἀναποδογύρισμα», σὲ μιὰ ἀφηρημένη ἀπλὴ «ἀντιστροφή», ἐγκτεῖται ἡ ἐπαναστατικὴ ἀνάπτυξη τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς κλασικῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας σὲ ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ, διαλεκτικὴ ποὺ ὁ Μάρξ τὴν ἀποκατέστησε θεωρητικὰ ὡς μέθοδο τῆς νέας ἐπιστήμης καὶ πράξης τῆς ἐργατικῆς τάξης» (ὁπ. παρ., σελ. 58).

αὐτοῦ ποὺ γεννιέται μὲ αὐτὸ ποὺ πεθαίνει. γ) Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα συλλαμβάνεται κατὰ τρόπο δυναμικὸ καί, ταυτόχρονα, αἰσιόδοξο: ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε στοιχεῖο ἀκίνησις, βρίσκεται σὲ διαρκῆ ἐξέλιξη ἀκολουθώντας εὐθύγραμμη πορεία ἀπὸ τὰ ἀπλούστερα καὶ τὰ κατώτερα (ἄτομα, μόρια καὶ κύτταρα) στὰ συνθετότερα καὶ τὰ ἀνώτερα (φυτὰ, ἀνθρώπους καὶ κοινωνίες). δ) Ἡ εὐθύγραμμη αὐτὴ πορεία χαρακτηρίζεται ἀπὸ ρῆξεις καὶ «ἐπαναστάσεις», οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ τὴ συσσώρευση πολλῶν ποσοτικῶν ἀλλαγῶν στὸ ἐσωτερικὸ κάθε πράγματος. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν «ἐπαναστάσεων» αὐτῶν εἶναι μιὰ διαφοροποίηση ποιοτικὴ, χάρις στὴν ὁποία τὸ ποιοτικὰ ἐξελεγμένο ἐρμηνεύεται μὲ βάση τις ἀπλούστερες ποσοτικὲς δομές του, διατηρώντας ταυτόχρονα τὴν ιδιοτυπία του. Γιὰ παράδειγμα, ἐνῶ ὁ ἀτμὸς προκύπτει ὅταν τὸ νερὸ φτάσει σὲ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ βρασμοῦ, ταυτόχρονα εἶναι κάτι τὸ ποιοτικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ νερὸ. Καὶ ἡ ζωὴ διατηρεῖ τὴν ἰδιαιτερότητά της, ἔστω καὶ ἂν προέρχεται ἀπὸ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ ὀργάνωσης τῆς ὕλης³⁰.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΣΧΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Ἔτσι ἡ διαλεκτικὴ, ἀπὸ τεχνικὴ τῆς ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων καὶ τῆς ἀντιπαράθεσης ἰδεῶν, μετατράπηκε σὲ «κλειδί» ποὺ ἐξηγεῖ τὴν κίνηση τοῦ εἶναι. Ἐνῶ ἐξέφραζε τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ σκέψη λειτουργεῖ λογικὰ καὶ ἐξωτερικεύει τὸ περιεχόμενό της μέσῳ τῆς γλώσσας, ἐξελίχθηκε σὲ περιγραφή τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὴν ἐκδίπλωση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Οἱ ἐγελιανοὶ καὶ οἱ μαρξιστές, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀναδεικνύονται γόνιμοι καὶ εὐφάνταστοι συνεχιστές τῆς παράδοσης τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Λόγος καὶ οἱ συναφεῖς πρὸς αὐτὸν ἔννοιες (Νοῦς, Ἰδέα) εἶναι κοσμολογικὲς ἀρχές. Ὡστόσο, ἡ ταύτιση τοῦ ὑποκειμενικοῦ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μόνο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐγελιανοῦ ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο καθετὶ τὸ λογικὸ εἶναι πραγματικὸ, ἐπειδὴ καθετὶ τὸ πραγματικὸ εἶναι λογικόν³¹. Ἀντίθετα, ἔξω ἀπὸ τὸ ἐγελιανὸ σχῆμα σκέψης ἡ ταύτιση τοῦ ὑποκειμενικοῦ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι παρακινδυνευμένη. Βέβαια, ἡ τάση τοῦ πνεύματος νὰ ἀναζητεῖ στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἕνα λειτουργικὸ πλαίσιο ἀνάλογο μὲ τὸ δικό του, ὥστε νὰ τὴν προσεγγίσει ἀπὸ ἐρμηνευτικὴ ἄποψη εὐχερέστερα, εἶναι ἐπιστημολογικὰ θεμιτὴ. Θεμιτὴ εἶναι ἀκόμη ἡ προσπάθειά του νὰ ἐντοπίζει στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τὴν ἑτερότητα, τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν ἀντίφαση, ὅπου αὐτὲς ὑπάρχουν, νὰ τις δαμάζει γνωστικὰ σύμφωνα μὲ τὰ λογικὰ του σχήματα καὶ κάποτε νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ αὐτές. Τὰ αἷτια ποὺ μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχτοῦ-

30. Fr. Châtelet, *ὁπ. παρ.*, σσ. 98 - 99.

31. G. W. F. Hegel, *ὁπ. παρ.* § 6.

με τη νομιμότητα της χρήσης του διαλεκτικού λόγου δεν είναι μόνο θεωρητικά. Πρέπει, παράλληλα, να αναζητηθούν και στην πολυμορφία, στη ρευστότητα και στις έσωτερικές αντιθέσεις της αντικειμενικής πραγματικότητας, στο έσωτερικό της όποιας ζούμε³².

Ωστόσο, οι αντιθέσεις και η ρευστότητα που χαρακτηρίζουν την αντικειμενική πραγματικότητα δε σημαίνουν ότι στο έσωτερικό της έχει εγκαθιδρυθεί ή γνωστή διαλεκτική «τριάδα» που διέπει απαρέγκλιτα τη λειτουργία της. Τò όρθότερο θά ήταν να δεχτούμε πώς εκείνο που λειτουργεί διαλεκτικά είναι ή σκέψη, στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει την αντικειμενική πραγματικότητα³³. Έπομένως, αν ή τάση και ή προσπάθεια του πνεύματος που προαναφέραμε είναι θεμιτές, πολύ λιγότερο θεμιτές είναι οι ακόλουθες σχηματοποιήσεις, που αποδεικνύονται βαθιά προβληματικές:

1. Να ταυτίζεται ή εναντίωση, ή έτερότητα και ή μεταβολή με την αντίφαση, που όμως αποτελεί επιμέρους έννοια με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ή να ανακαλύπτεται πίσω από τις λειτουργίες της φυσικής πραγματικότητας τò τριαδικò σχήμα θέση - αντίθεση - σύνθεση.
2. Να χαρακτηρίζεται άβασάνιστα ως «πάλη του παλιού με τò καινούριο» ή διαδικασία των αλλαγών και των τροποποιήσεων στòn οργανικό και τòn ανόργανο κόσμο, οι όποιες είναι λίγο-πολύ προβλέψιμες και άναμενόμενες, άφου συντελούνται με βάση την αίτιότητα των έξωτερικών επιδράσεων και των έσωτερικών διεργασιών. Καί, γενικότερα,
3. Να ανακαλύπτονται στους κόλπους της φυσικής πραγματικότητας αντιπαλότητες και συγκρούσεις («κατ' εικόνα και καθ' όμοίωσιν» είτε πρòς τις λεκτικές αντιπαραθέσεις είτε πρòς τις κοινωνικές εντάσεις και ρήξεις, σύμφωνα με τη διαδικασία της «μετάβασης σε άλλο γένος»³⁴.

Θά μπορούσε, λοιπόν, να υποστηριχτεί πώς ή λειτουργία της σκέψης και οι διάφορες μορφές διάλόγου (ανταλλαγή άπόψεων, λεκτικές άναμετρήσεις κτλ.) γίνονται τò άπώτερο πρότυπο για την άπεικόνιση των αντιθετικών προσδιορισμών που διέπουν τη βαθύτερη λειτουργία άλλοτε της Ίδέας και άλλοτε του κατ' αίσθηση κόσμου, καθώς έχουν παραδοθεί στους κλυδωνισμούς ενός άένανου γίνεσθαι. Καί ένò, σύμφωνα με τις θεωρήσεις της νεότερης διαλεκτικής, ó ανθρωπίνος νους

32. Κωνσταντίνου Βουδούρη, *Η έγκυρότητα και τὰ όρια του διαλεκτικού λόγου*, in *Η Διαλεκτική...*, σσ. 11-12

33. Βλ. σχετικά, *Dialectique*, στò συλλογικό έργο *La philosophie*, Les dictionnaires du savoir moderne, Paris 1968, σελ. 99. Για τη διαλεκτική ως ανθρωπινή δημιουργία, βλ. Γρηγορίου Κωσταρά, *Η διαλεκτική της ύπάρξεως*, in *Η Διαλεκτική...*, σσ. 148-155.

34. Βλ. ώστόσο Ευτύχη Μπιτσάκη, *Η διαλεκτική της φύσης: τò πρόβλημα της νομιμότητας*, in *Η Διαλεκτική*, έκδ. Έλληνικής Φιλοσοφικής Έταιρείας, Άθήνα, 1988, σσ. 199-223, όπου επιχειρείται να δοθεί άπάντηση στò έρώτημα ποιό είναι τò ιδεολογικό status της διαλεκτικής της φύσης.

είναι δέκτης τῶν ἐπιστημολογικῶν προσδιορισμῶν τῆς Ἰδέας ἢ τῶν ἀντανακλάσεων τῆς ὑλικῆς πραγματικότητας, στὴν οὐσία δημιουργὸς αὐτῶν τῶν περισσότερο ἢ λιγότερο εὐφάνταστων ἀνθρωπομορφικῶν ἀφηγήσεων καὶ μυθοπλασιῶν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπινος νοῦς. Ἐχοντας ἀπολυτοποιήσει καὶ ἀκολουθῶς προβάλλει στὸ εἶναι κάποιες θεμελιώδεις δικές του λειτουργίες, γίνεται τῶρα ὁ ἀποδέκτης ἐρμηνευτικῶν σχημάτων ποὺ ἐπιστρέφουν σὲ αὐτὸν μὲ τὴ διαδικασία ἐνὸς ιδιότυπου ἀντιδανεισμοῦ, προερχόμενα ἀπὸ τὸ εἶναι, ἔτσι ὅπως αὐτὸ «ἀνακατασκευάζεται» ἀπὸ διάφορες φιλοσοφικὲς θεωρίες! Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἡ ἔννοια καὶ ὁ ὅρος «διαλεκτική» ἐπανερχοῦνται μέσα ἀπὸ τὶς διεργασίες ἐνὸς πρόσθετου ἀντιδανεισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι παράγωγο τοῦ βασικοῦ ἀντιδανεισμοῦ ποὺ ὑπαινισσόμαστε παραπάνω. Συγκεκριμένα, ἡ «διαλεκτική» μὲ τὴ σημερινή—τὴ φιλοσοφική—χρῆση τῆς ἀπορρέει ἀπὸ τοὺς ξενικοὺς ὅρους «Dialektik», «dialectic», «dialectique» καί, βέβαια, μόνο ἔμμεσα παραπέμπει στὶς πρωταρχικὲς—τὶς ἀρχαιοελληνικὲς—σημασίες τοῦ ὅρου, στὶς ὁποῖες ὥστόσο ἀνάγεται ἱστορικὰ ἡ ἀπώτερη καταγωγή της.

ΠΡΥΣΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΥΣΗΜΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ «ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ»

Γιὰ ὁρισμένους ἐπιγόνους τοῦ μαρξισμοῦ, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, «ἡ διαλεκτικὴ παρέχει ὅλα τὰ κλειδιά: εἶναι τὸ 'passe-partout' ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ πῶς ἀπὸ τὴν ἄψυχη ὕλη πραγματοποιεῖται τὸ 'ποιοτικὸ ἄλμα' στὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ συνείδηση, ἀπὸ τὸν καπιτάλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ, ἀπὸ τὸ ἀστικὸ κράτος στὸ προλεταριακὸ κράτος, ἀπὸ τὴν 'τυπικὴ δημοκρατία' στὸ 'γραφειοκρατικὸ συγκεντρωτισμὸ' (...), μὲ λίγα λόγια ἀπὸ αὐτὸ ἐδῶ σὲ αὐτὸ ἐκεῖ, σύμφωνα μὲ τὸ κέφι καὶ τὶς προτιμήσεις μας καί, βέβαια, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας!». Οἱ ρήτορες αὐτοὶ «εἶναι πανευτυχεῖς ποὺ μποροῦν ἔτσι νὰ καλύψουν τὸν πολιτικὸ ἐμπειρισμὸ τους μὲ μιὰ λογικὴ ὁμίχλη, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει ὅλες τὶς λογικὲς ἐνέργειες ποὺ τὶς κρίνουν ἀναγκαῖες»³⁵.

Ἡ σύγχυση ὅμως ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ὅρο «διαλεκτική» καὶ ποὺ ὀφείλεται στὴν ὑπέρμετρη διεύρυνση καὶ τὴν καταχρηστικὴ ἐκλαίκευση τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου του δὲν περιορίζεται στὸν ὕστερο μαρξισμό, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τοὺς ἀντιθετικὸς προσδιορισμοὺς τοῦ ὄντος ποὺ ξεπερνιοῦνται μέσῳ συνθέσεων, ὅπου συναίρουνται θέσεις καὶ ἀντιθέσεις, περνᾶμε στὴ «διαλεκτικὴ κίνηση», στὴ «διαλεκτικὴ ἔνταση», στὴν ἴδια τὴ μαγικὴ ὑποδῆλωσι ἐνὸς «δυναμισμοῦ» ποὺ διέπει σκέψεις, ιδέες, ἐξελίξεις, φυσικὸ κόσμο—τὰ πάντα. Καί, βέβαια, ὅλη αὕτὴ ἡ συγκεχυμένη πολυσημία στὸ ὄνομα τῆς διαλεκτικῆς!

35. Fr. Châtelet, *ὁπ. παρ.*, σελ. 99.

Σύμφωνα με τις πιο σημαντικές από τις νεότερες και σύγχρονες νοηματικές εκφάνσεις του όρου, η διαλεκτική μπορεί να είναι³⁶:

1. *Η πνευματική πορεία που προχωρεί με θέσεις και αντιθέσεις, οι οποίες συναιρούνται σε συνθέσεις. Πρόκειται για μετατροπή του γνωστού τριμερούς διαλεκτικού σχήματος σε μέθοδο αντιμετώπισης και έρμηνείας επιμέρους θεμάτων*: «Για κάθε διαλεκτική σύνθεση, γράφει ο Goldmann, υπάρχει ένα θεμελιώδες λάθος που πρέπει κανείς με κάθε τρόπο να το αποφεύγει: το να παίρνει μονόπλευρη θέση – να λέει ναι ή όχι. Ο μόνος τρόπος να προσεγγίσουμε την ανθρώπινη πραγματικότητα – και ο Πασκάλ το είχε ανακαλύψει δυο αιώνες πριν από τον Ένγκελς – είναι να λέμε ναι και όχι, να συνενώνουμε τα δύο αντίθετα χκρα»³⁷.
2. *Η τοποθέτηση του επιμέρους και του συγκεκριμένου σε ευρύτερα σύνολα, στα οποία υπάρχει και από τα οποία δέχεται καθοριστικές επιδράσεις. Πρόκειται για μέθοδο που δεν εξετάζει κάτι μεμονωμένα, στην ατομικότητα και την ιδιαιτερότητά του, αλλά το εντάσσει πρωτίστως στη συγκεκριμένη και διαρκώς μεταβαλλόμενη ιστορική πραγματικότητα, προκειμένου να το κατανοήσει πληρέστερα. Όπως σημειώνει και πάλι ο Goldmann, «εταν προτίθεται κανείς να μελετήσει ένα κείμενο, ή διαλεκτική μέθοδος συνίσταται κατ' αρχάς στο να το εντάσσει σε ολόνα και πιο έκτεταμένα σύνολα σημασιών, δηλαδή στο έργο από το οποίο έχει αποσπασθεί, στην ολότητα της συγγραφικής παραγωγής του δημιουργού του, στο σύνολο των λογοτεχνικών, φιλοσοφικών και θρησκευτικών ρευμάτων της εποχής και της χώρας όπου γράφτηκε και, τέλος, στο σύνολο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής»³⁸. Ανάλογη θέση υποστηρίζει και ο Lukacs: «Όποιο θέμα και αν πραγματεύεται η διαλεκτική, αυτό στρέφεται γύρω από το ίδιο πρόβλημα: τη γνώση της ολότητας του ιστορικού φαινομένου»³⁹.*

36. Βλ. σχετικά με τις νοηματικές εκφάνσεις του όρου: Paul Foulquié, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Presses Universitaires de France, Paris 1962, σσ. 170-173.

37. *Le dieu caché*, 1956, σελ. 187, in Paul Foulquié, *Dictionnaire ...*, σελ. 172.

38. Blaise Pascal, Minuit, 1957, 111-112, in Paul Foulquié, *Dictionnaire...*, σελ. 173. Ένώ σύμφωνα με τη μηχανιστική έρμηνεία των φαινομένων η ιστορική αιτιότητα τελικώς ανάγεται σε μια συμπτωματική αλληλεξάρτηση απειράριθμων στοιχείων, η διαλεκτική σύλληψη της ιστορίας συνδέει τα φαινομενικώς ετερόκλητα στοιχεία και τα εντάσσει σε ένα θεμελιώδες έρμηνευτικό σχήμα: «Η μύτη της Κλεοπάτρας φωτίζεται με διαφορετικό φώς από τη στιγμή που θεωρεί κανείς το σύνολο της κοινωνίας, το οποίο θεμελιώνεται στην ολότητα που αποτελούν οι σχέσεις παραγωγής» (J. - P. Sartre, Διάλεξη της 7/12/1961, in *Dialectique*, στο συλλογικό έργο *La philosophie*, Les dictionnaires du savoir moderne, Paris 1968, σελ. 98).

39. *Histoire et conscience de classe*, Éd. de Minuit, Paris 1960 (δπ. παρ.).

3. Ἡ διαδικασία πού ἐκδηλώνεται ὡς ἐναλλαγή ἀντιθετικῶν θέσεων, τάσεων, ιδεῶν καὶ αἰτιολογιῶν. Πρόκειται γιὰ συνεχές καὶ παλίνδρομο πέραςμα τῆς σκέψης ἢ τοῦ γίνεσθαι ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στὸ ἄλλο. Ἐτσι μιλάμε γιὰ διαλεκτικὴ τοῦ ἀφέντη καὶ τοῦ δούλου, τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ μαθητῆ, τῆς ἐνόρασης καὶ τοῦ συλλογισμοῦ, τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ λόγου, τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἄλλου, τῆς γνώσης καὶ τῆς βούλησης, τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, τῆς παθητικότητας καὶ τῆς ἐνεργητικότητας.
4. Ἡ στάση ἐκείνη, πού ἀπὸ τὸ ἐγελιανὸ διαλεκτικὸ σχῆμα διατηρεῖ ἀπλῶς τὴν ιδέα τῆς κίνησης, τῆς προόδου καὶ τοῦ ἀνανεωτικοῦ δυναμισμοῦ. Ἡ ἐννοια τῆς ἀντιπαράθεσης τῶν δεδομένων μὲ κατὰληξή τὴ σύνθεσή τους εἶναι στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι ἀποῦσα. («Ἡ διαλεκτικὴ ὅπως τὴ συλλαμβάνω ἐγὼ, γράφει ὁ Gabriel Marcel, δὲν εἶναι ἡ συνθετικὴ ἐγελιανὴ πορεία πού ξεπερνᾷ ταυτόχρονα τὴ θέση καὶ τὴν ἀντίθεση περιικλινόντάς τες σὲ μιὰ σύνθεση, εἶναι ἡ πορεία ἐνὸς στοχασμοῦ πού ὑπερβαίνει τίς ἴδιες τίς θέσεις του»⁴⁰). Πρόκειται γιὰ μιὰ εὐρύτατη σημασία τῆς διαλεκτικῆς, πού ἀπὸ τὸ ἐγελιανὸ σχῆμα διατηρεῖ ἀπλῶς τὴν ιδέα τῆς κίνησης, τῆς προόδου καὶ τοῦ ἀνανεωτικοῦ δυναμισμοῦ.
5. Ἡ προβολὴ ἐνὸς πνεύματος γενικευμένης «ἀναθεωρησιμότητας» μὲ ταυτόχρονη συστηματικὴ ἀπόρριψή τοῦ ὀριστικοῦ χαρακτήρα ὅποιασδήποτε διαβεβαίωσης. «Λέμε ὅτι μιὰ δραστηριότητα, μιὰ διαδικασία καὶ μιὰ πρόδος ἔχουν διαλεκτικὸ χαρακτήρα, ὅταν ὑποβάλλουν ξανά σὲ ἐξέτασι τὴ θεμελιώσή τους, τὴν προέλευσή τους καὶ τίς ἀρχές τους»⁴¹.

Στὴν τρέχουσα χρῆση, ὁ ὅρος διαλεκτικὴ μπορεῖ νὰ παραπέμπει σὲ ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ συχνὰ παρεμφερῶν σημασιῶν καὶ νὰ δηλώνει, γιὰ παράδειγμα, τὴ δυναμικὴ πορεία, τὴν ἐξελικτικὴν διαδικασία, τὴ μετάπτωσι ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στὸ ἄλλο, τὴν ἀντιπαράθεσι ἢ καὶ τὴ σύγκρουσι, τὴν τελικὴ σύνθεσι, τὴν ἀλληλεξάρτησι, τὴν ἀμφίδρομη ἐπίδρασι, τὴν ἀνατροφοδότησι, τὴν ἀνάδρασι. Ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσι, γίνεται ἀναφορὰ σὲ μία, μόνο, σημασίαν ἢ σὲ ἓναν διαρκῶς μεταβαλλόμενον συνδυασμὸ περισσότερων τῆς μιᾶς σημασιῶν, ἐνῶ καμιά φορὰ ἐντοπίζεται ἡ ταυτόχρονη παρουσία τῶν σημασιῶν αὐτῶν στὸ σύνολό τους. Ὁ ὁμιλῶν ἢ ὁ γράφων δοκιμάζει συχνὰ τὸν πειρασμὸ νὰ προσφύγει στὴ χρῆσι τοῦ ὅρου («διαλεκτικὴ», ἡ ὅποια θεωρεῖται —ὕπαινικτικά ἢ ἀπερίφραστα— ὡς ὁ μαγικὸς κώδικας ἐρμηνείας ἢ ἡ ὀρθὴ ὀπτικὴ γωνία θεώρησης καταστάσεων, ἐξελίξεων καὶ διεργασιῶν. Τὸ συνηθισμένον ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀσάφεια καὶ ἡ σύγχυσι —καταστάσεις βασικῶς ἀνεπιθύμητες, κάποτε ἴσως καὶ ἡθελημένες, πάντοτε ὅμως ἀναπόφευκτες.

40. *Journal métaphysique*, 12, in Paul Foulquié, *Dictionnaire....*, σελ. 173.

41. F.Gonseth, *Philos. néo-scol.*, 18, in Paul Foulquié, *Dictionnaire....*, σελ. 173.

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΙΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΠΡΩΤΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

Σε τελευταία ανάλυση, τί είναι ή διαλεκτική; Ἡ διαλεκτική; Ποιά διαλεκτική; Ὁ André Lalande, με ἀφετηρία διαπιστώσεις ἀνάλογες με αὐτές πού προηγήθηκαν, δίνει τὴν ἀκόλουθη συνετὴ συμβουλή: ἐπειδὴ ἡ λέξη διαλεκτική ἔχει ἀποκτήσει πολλές καὶ διάφορες σημασίες, πρέπει κάθε φορά πού τὴ χρησιμοποιοῦμε νὰ δηλώνουμε ποιά ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτές ἔχουμε ὑπόψη μας. Ἀλλὰ καὶ με αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐπιφύλαξη πιστεύει ὅτι ἐπιβάλλεται διαρκὲς ἐπαγρύπνηση, γιατί, κατὰ τὴ γνώμη του, ἐλλοχεύει πάντοτε ὁ κίνδυνος τῆς σύγχυσης με ἄλλες, ἀκατάλληλες σημασίες⁴². Ὑπάρχουν ὅμως καὶ αὐτοὶ πού ἐπικρίνουν με δριμύτητα τὴν ἀλόγιστη χρῆση τοῦ ὅρου διαλεκτική: «Ὁ ντιλεταντισμός, ὁ τσαρλατανισμός καὶ ἡ σοφιστικὴ πού εἰσέβαλαν στὸ φιλοσοφικὸ ὡρο μετὰ τὸν Ἑγelo, παρατηρεῖ ἕνας σύγχρονος στοχαστής, μετέτρεψαν τὴ διαλεκτικὴ σὲ ἕναν ὅρο ἀμφιλεγόμενο, πού ἡ χρῆση τοῦ ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά καὶ μόνο ἀπὸ τὴν καλὴ ἢ τὴν κακὴ διάθεση αὐτῶν πού τὸν ἐκμεταλλεύονται»⁴³. Ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν σημασιολογικῶν αὐτῶν ἐκφάνσεων, ὁ François Châtelet εἶχε καταλήξει παλαιότερα στὴν ἀκόλουθη τοποθέτηση: «Προτείνω —χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἐλπίδα ὅτι θὰ εἰσακουστῶ— κατὰ τὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια οἱ θεωρητικοὶ πού ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ τί κάνουν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χρῆση τῆς λέξης διαλεκτική καὶ νὰ προσπαθοῦν, κάθε φορά πού τοὺς ἔρχεται νὰ τὴν ποῦν, νὰ ὀρίσουν με ἀκρίβεια περὶ τίνος πρόκειται»⁴⁴.

Ὅσο δικαιολογημένες καὶ ἂν εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ κριτικὲς αὐτές, δὲν παύουν ὥστόσο νὰ εἶναι σὲ μεγάλῳ βαθμῷ ὑπερβολικὲς καὶ ἄδικες. Ἡ καθεμιά ἀπὸ τίς ἐπιμέρους ἐκφάνσεις τῆς διαλεκτικῆς εἶναι ἀσφαλῶς ὡς πνευματικὴ στάση ὄχι μόνο θεμιτὴ ἀλλὰ καὶ γόνιμη, κατὰ τὸ μέτρο πού ἐξοικειώνει τὴ σκέψη με τὴν αἴσθηση τῆς ἀκατάπαυστης καὶ δημιουργικῆς κινητικότητος καὶ ἄρα τὴν προφυλάσσει ἀπὸ τὴ στατικότητα καὶ τὸν ἐφρησυχασμό, ἐνῶ ἀναδεικνύει ταυτόχρονα τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν πολυεδρικότητα ὡς συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἀλήθειας. Καὶ δὲν μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ περάσει ἀπαρατήρητο τὸ ὅτι οἱ ἐπιμέρους ἐκφάνσεις τῆς διαλεκτικῆς δὲν εἶναι μεταξύ τους ἄσχετες, ἀλλὰ διατηροῦν

42 André Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la Philosophie*, Presses Universitaires de France, Paris 1972¹¹, σελ. 227. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι ἡ διαλεκτικὴ ἐπιχειρεῖται στὸ βιβλίῳ τοῦ M. Merleau-Ponty *Les aventures de la dialectique*, idées/gallimard, Paris, 1955, σσ. 297 κ. ἐξ.

43 E. Fleischmann, *Dialectique positive et négative chez Hegel*, in *La Dialectique*, Actes du XIVe Congrès de Philosophie de Langue Française, Presses Universitaires de France, Paris, 1969, σελ. 74.

44. François Châtelet, *ὁπ.παρ.*, σελ. 100.

κάποια περισσότερα ή λιγότερα κοινά στοιχεία και μάλιστα συμπληρώνονται αμοιβαία λόγω της κοινής καταγωγής τους από το ευρύτερο έγγελιο-μαρξιστικό διαλεκτικό σχήμα. Ταυτόχρονα όμως είναι γεγονός ότι αυτή η πολυσημία του αντίστοιχου όρου προκαλεί συχνά σύγχυση, με αποτέλεσμα τη δυσχέρεια να κατανοηθεί κάθε φορά περί τίνος ακριβώς πρόκειται και, βέβαια, τη δυσφήμιση της έννοιας της διαλεκτικής.

Ωστόσο, για την επιστημονική σκέψη και το φιλοσοφικό στοχασμό η διαλεκτική θα εξακολουθήσει να είναι πολύτιμη και απαραίτητη. Έπομένως, επιβάλλεται να έρευνηθεί αν υπάρχει δυνατότητα να διασωθεί από τη σημασιολογική διάχυση, που ισοδυναμεί με νοηματική αποδυνάμωση και, τελικά, με άχρηστευσή της. Έδωθ' αν ήταν σκόπιμες όρισμένες προκαταρκτικές σκέψεις ως έρέθισμα για μία περισσότερο συστηματική διερεύνηση του θέματος, που θα μπορούσε ίσως να οδηγήσει μακροπρόθεσμα σε μία «επανίδρυση» της διαλεκτικής. Η δυνατότητα απεμπλοκής από το αδιέξοδο προϋποθέτει κατά τη γνώμη μας την επιστροφή στις ελληνικές πρωταρχές της διαλεκτικής με ταυτόχρονη κάθαρσή τους από κάθε στοιχείο που λειτουργεί ως παράγοντας σύγχυσης και αποπροσανατολισμού. Και δε θα ήταν άθεμιτο να αξιοποιηθούν ταυτόχρονα οι νεότερες θεωρήσεις, με την απαραίτητη προϋπόθεση ότι θα απαλλαχθούν από τις εμφανείς ή άδηλες απολυτοποιήσεις, σχηματοποιήσεις και υποστασιοποιήσεις, με τις οποίες έχουν κατά καιρούς συνδεθεί. Το ζητούμενο είναι ο σχετικός όρος να ενδυναμωθεί νοηματικά με ένα *minimum* κοινώς αποδεκτών *επινολογικών* και *μεθοδολογικών* υποδηλώσεων, κάτι που, μεταξύ άλλων, θα καταστήσει επιτέλους δυνατή τη συνεννόηση μεταξύ όσων θα συνεχίσουν να μιλούν για διαλεκτική.

Είναι αναπόφευκτο αλλά και εξαιρετικά χρήσιμο να αναζητήσουμε πίσω και κάτω από τις πολυάριθμες σημασιολογικές προσθήκες στον όρο «διαλεκτική» το νοηματικό του πυρήνα, που είναι ο ελληνικός λόγος και διάλογος. Ο διάλογος για τη χιλιομετρική απόσταση μεταξύ δυο πόλεων ή τον αριθμό των δωματίων ενός συγκεκριμένου σπιτιού δεν έχει κανένα νόημα, αφού το αποτέλεσμα είναι δεδομένο ή προσφέρεται άμεσα από την έμπειρία. Όταν όμως το ζητούμενο είναι, για παράδειγμα, η έλευθερία, ή δικαιοσύνη, ή δημοκρατία, ή άλλοτρίωση, ή ποιότητα ζωής, ή αβεντικότητα, ο Θεός, ή αθανασία της ψυχής, το νόημα της ύπαρξης, ή εν γένει ανθρώπινη κατάσταση κτλ., τότε οι διαλεγόμενοι δεν μπορούν να περιμένουν από την κατ' αίσθηση αντίληψη και τον πειραματισμό ανάλογη βοήθεια. Τη λύση πρέπει να την αναζητήσουν από κοινού βασιζόμενοι στην προσωπική τους πείρα και μόρφωση, στις θέσεις και τις ιδέες τους, καθώς και στα διδάγματα της φιλοσοφίας, των επιστημών του ανθρώπου αλλά και των εφαρμοσμένων επιστημών. Και, προπάντων, υποβάλλοντας αυτό το πλούσιο υλικό των δεδομένων στην επεξεργασία του διαλόγου, που είναι ή κατ' έξοχην προϋπόθεση της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων και το ασφαλέστερο θεμέλιο, στο οποίο μπορεί να οικοδομηθεί ή υπαρξή και ή λειτουργία της κοινωνίας τους.

Ἄλλὰ ὁ διάλογος ἔχει τὴν τεχνική του, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μετὰ τις λογικὲς ἀκροβασίες καὶ τὰ περίτεχνα παιχνιδίσματα τῆς σοφιστικῆς διαλεκτικῆς. Ὅσο καὶ ἂν ἡ ἐπινόηση τοῦ ἐπιχειρήματος συνήθως κολακεύει, ἐνῶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας πολλὰς φορές ταπεινώνει καὶ πληγώνει,⁴⁵ ὁ διάλογος καὶ τὸ ἐπιχείρημα δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελοῦν αὐτοσκοπὸ. Ὑπερηρετοῦν τὴν ἀλήθεια καὶ πρὸς αὐτὴν πρέπει νὰ κατατείνουν. Τὸ ἐγχείρημα ἔχει πιθανότητες νὰ εὐδωθεῖ, μόνο ἐφόσον ἔχουν προκαταρκτικὰ υἱοθετηθεῖ κάποια κριτήρια, ποὺ θὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀξιοπιστία καὶ τὴ φερεγγυότητα τοῦ διαλόγου. Τέτοια κριτήρια εἶναι ἡ ἀκρίβεια, ἡ λογικὴ πειθαρχία, ἡ συμφωνία σχετικὰ μετὰ τὴ σημασία τῶν λέξεων, ἡ προσεκτικὴ στάθμιση τῶν δεδομένων, ἡ καλόπιστη ἀποδοχὴ καὶ ἡ κριτικὴ ἀξιοποίηση τοῦ ἀντιλόγου, ἡ βούληση γιὰ ὑπέρβαση τῶν προσωπικῶν προκαταλήψεων καὶ ἰδεοληψιῶν καί, τέλος, ἡ γενναία ἐτοιμότητα ἀκόμῃ καὶ γιὰ προσχώρηση στὴν ἀντίθετη ἄποψη, ἐφόσον αὐτὴ θὰ καταφέρει νὰ πείσει πὼς εἶναι ἀποδεικτικὰ περισσότερο θεμελιωμένη.

Προεκτείνοντας καὶ διευρύνοντας τις θεωρήσεις αὐτές, θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο νὰ σημειωθεῖ παρενθετικὰ ὅτι ὁ ἐπιδιδόμενος στὴ διαλεκτικὴ θὰ προφυλασσόταν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ λογικὲς ἀκροβασίες ἂν λάμβανε σοβαρὰ ὑπόψη τοῦ τὸ βαρυσήμαντο ἀφορισμὸ τοῦ Wittgenstein: «Τὰ ὅρια τῆς γλώσσας μου εἶναι τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου»⁴⁶ — ἔναν ἀφορισμὸ ποὺ προσφέρεται γιὰ τὴν ἀκόλουθη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση: γιὰ μένα, ὡς σκεπτόμενο ὑποκείμενο, ἔχει νόημα μόνο ὅ,τι μπορῶ νὰ κατανοήσω καὶ ἐπομένως ὅ,τι μπορῶ νὰ «πῶ» μέσῃ τῆς γλώσσας μου. Καί, ἀντιστρόφως, ἡ γλώσσα μου ἔχει νόημα μόνο ὅταν ἀναφέρεται σὲ κάτι τὸ λογικὰ ὀριοθετημένο καί, βέβαια, δὲν ἀεροβατεῖ σὲ βερμπαλισμούς, παράγοντας ἓνα λόγῳ κενό, χωρὶς λογικὸ περιεχόμενο καὶ χωρὶς ἐμπειρικὰ κατοχυρωμένο ὄντολογικὸ ἀντίκρισμα.

Ἄς ἐπανεέλθουμε ὅμως στὴ διαλεκτικὴ. Μὲ τὸν ὅρο αὐτό, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐννοήσουμε τις ἀκόλουθες ἐνέργειες:

1. Συμφωνία τῆς σκέψης μετὰ τὸν ἑαυτὸ της, γλωσσικὴ πειθαρχία, ἐπίμονη διεύκρινση τῆς σημασίας τῶν λέξεων καὶ ἀνυποχώρητη διερεύνηση τοῦ περιεχομένου τῶν ἐννοιῶν.
2. Δυναμικὴ διείσδυση τοῦ διαλόγου στὰ ἐκάστοτε δεδομένα (ὅπως τὰ ὑπαινιχθήκαμε παραπάνω), στάθμιση τῆς ἀποδεικτικῆς βαρύτητάς τους, σύλληψη τῆς συμπληρωματικότητάς καὶ τῆς ἀλληλεξάρτησής τους, ἐντοπισμὸ τῶν εὐρύτερων σχημάτων ὅπου αὐτὰ ἐνσωματώνονται καὶ ἀκολουθῶς λογικὴ ἐπεξεργασία καὶ κριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν σχετικῶν διαπιστώσεων.
3. Ἀποδοχὴ καὶ ὅχι ἀπόρριψη τῶν ἀντιπαράθεσεων καὶ τῶν ἀμφισβητήσεων, ὀρθολογικὴ ἀξιοποίησή τους καί, τελικὰ, γόνιμη κριτικὴ σύνθεσή τους. Ταυ-

45. Louis Lavelle, *La conscience de soi*, Grasset, 1946, σελ. 30.

46. *Tractatus logico-philosophicus*, 5.6· πρβλ. 5.61 καὶ 4.116.

τόχρονα, ἐπιδίωξη τῆς πειθοῦς καὶ πάλι μὲ τὸ διάλογο, ποὺ θὰ ἀποκαλύπτει ἀντὶ νὰ συγκαλύπτει, θὰ φωτίζει ἀντὶ νὰ συσκοτίζει, θὰ διασαφεῖ ἀντὶ νὰ ἀποπροσανατολίζει.

Σὲ αὐτὴ τὴν ἀντιπαράθεση ἀπόψεων καὶ ἰδεῶν καὶ στὴν τελικὴ «σύντηξή» τους σὲ «τρίτον τι», ποὺ τίς ἐμπεριέχει καὶ τὴν ἴδια στιγμή τίς ὑπερβαίνει, μπορεῖ νὰ ἐντοπίσει κανεὶς τίς φιλοσοφικὰς ρίζες τῆς διαλεκτικῆς. Σημειωτέον ὅτι ἡ πνευματικὴ αὐτὴ δραστηριότητα ἐκφράζει κατὰ τρόπο αὐθεντικό, ἀλλὰ καὶ ἀνατροφοδοτεῖ ταυτόχρονα τὴν ἴδια τὴ λειτουργία τῆς σκέψης, ἡ ὁποία δραστηριοποιεῖται ὡς λόγος τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἑαυτὸ της, δηλαδὴ ὡς ἐνδιάθετος διάλογος μὲ ἀλλεπάλληλες θέσεις, ἀρνήσεις καὶ συνθέσεις-ὑπερβάσεις⁴⁷.

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

Ἀλλὰ ἡ διαλεκτικὴ δὲν περιορίζεται στὶς διαδικασίες τοῦ διαλόγου, τίς ὁποῖες, ὥστόσο, ἔχει ἐνσωματώσει στὸ νοηματικό καὶ μεθοδολογικὸ πυρῆνα τῆς. Ἀποκτᾷ μία εὐρύτερη ἐμβέλεια καὶ δυναμικὴ καθὼς στρέφεται, γενικότερα, στὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης. Στὴν περίπτωσή αὐτή, τὰ κύρια γνωρίσματά της λογικὸ εἶναι νὰ διαμορφώνουν ἓνα ἐρευνητικὸ πλαίσιο εὐρύτερο ἀλλὰ ὄχι καὶ οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν θεμελιωδῶν προϋποθέσεων τῆς ἀλήθειας ὡς «συμφωνίας πράγματος καὶ νοῦ». Ἡ πραγματικότητα, ποὺ ἀπλῶς ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ νοοῦν ὑποκείμενο καὶ ποὺ καθαυτὴν δὲν «ἀληθεύει» οὔτε «ψεύδεται» (ἀφοῦ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «Ὁὐ γάρ ἐστι τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθὲς ἐν τοῖς πράγμασιν (...) ἀλλ' ἐν διανοίᾳ»⁴⁸), ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ ἡ σκέψις μὲ τὰ λογικὰ της πλαίσια καὶ τὸν ὑπερβατολογικὸ δυναμισμό της —οἱ κατηγορίες, ποὺ χωρὶς τίς ἐποπτεῖες παραμένουν κενές, σύμφωνα μὲ τίς καντιανὲς ἀναλύσεις—, ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀντιπαράσσονται ἢ μία στὴν ἄλλη, διαπλέκονται καὶ «ἀλληλοπεριχωροῦνται». Καρπὸς αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι ἡ ἀλήθεια ὡς «τρίτον τι»,

47. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ὁ καρπὸς τῆς ἀναζήτησης νὰ εἶναι κάποια θέσις παραδεδομένη καὶ ἐκ τῶν προτέρων γνωστή. Ποτὲ ὅμως δὲ θὰ ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ καταλήξει ὁ διάλογος σὲ αὐτὴν πρὶν ἐξαντληθοῦν ὅλες οἱ δυνατότητες γιὰ μιὰ «ἐξ ὑπαρχῆς» ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος καὶ πρὶν ἡ ἔτοιμη θέσις ὑποβληθεῖ σὲ ἐξονυχιστικὸ κριτικὸ ἐλεγχον γιὰ νὰ ἐλεγχθεῖ ἢ ἐπιστημολογικὴ στερεότητά της. Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ ὑποθήκη τοῦ πλατωνικοῦ Φαῖδωνα : «τὸ μέντοι αὐτὰ λεγόμενα περὶ αὐτῶν μὴ οὐδὲ παντὶ τρόπῳ ἐλέγχειν καὶ μὴ προαφίστασθαι πρὶν ἂν πανταχῇ σκοπῶν ἀπείη τις, πάννυ μάλθακού εἶναι ἀνδρός· δεῖν γάρ περὶ αὐτὰ ἐν γέ τι τούτων διαπράσασθαι, ἢ μαθεῖν ὅπῃ ἔχει ἡ εὐρεῖν ἢ, εἰ ταῦτα ἀδύνατον, τὸν γοῦν βέλτιστον τῶν ἀνθρωπίνων λόγων λαβόντα καὶ δυσσελεγκτότατον, ἐπὶ τούτῳ ὀχούμενον ὥσπερ ἐπὶ σχεδίας κινδυνεύοντα διαπλεῦσαι τὸν βίον, εἰ μὴ τις δύναται ἀσφαλέστερον καὶ ἀκινδυνότερον ἐπὶ βεβαιότερον ὀρήματος» (85 cd).

48. Μετὰ τὰ Φυσικά, 1027 b 25-27.

δηλαδή ή μετεγγραφή τῆς πραγματικότητας στο νοῦ καί ή ἀναδιατύπωσή της σύμφωνα μέ τὰ ἐρμηνευτικά σχήματα τοῦ τελευταίου.

Αὐτό τὸ «τρίτον τι» δὲν εἶναι βέβαια ή πραγματικότητα οὔτε ὅμως καί ἓνα αὐθαίρετο νοητικὸ κατασκευάσμα. Εἶναι ή σύνθεση καί ή ὑπέρβαση καί τῶν δύο, ἀφοῦ ἀποτελεῖ δημιουργία τοῦ πνεύματος, ποῦ ὅμως καθορίζεται ἄμεσα καί ἀποφασιστικά ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων. Ἐπομένως, ή ἐπιστημονική ἀλήθεια ἐρμηνεύει τὸν κόσμο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἔτοιμη στὸν κόσμο οὔτε καθρεφτίζεται σὲ ἓναν ἀκαλλιέργητο ἀπὸ ἐπιστημονική ἄποψη ἐγκέφαλο. Εἶναι ἓνα «πλάσμα» τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, καθὼς αὕτη ἀποκρίνεται στὴν πρόκληση τῆς πραγματικότητας ὑποκείμενη ταυτόχρονα στοὺς προσδιορισμούς της. Ἡ ἀλήθεια ὡς μεταφορά, μετεγγραφή καί ἀναδιατύπωση τῆς πραγματικότητας τελεῖ ὑπὸ διαρκῆ ἀμφισβήτηση, μέ τὴν ἔννοια ὅτι καλεῖται ἀνὰ πᾶσα στιγμή νὰ παρουσιάσει («τὰ διαπιστευτήριά της»). Πιὸ συγκεκριμένα, ὑποβάλλεται μεθοδικὰ καί ἐπίμονα στὸν ἔλεγχο τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων καί τῆς πρακτικῆς δραστηριότητας, ποῦ συναποτελοῦν τὴ μήτρα ἀπὸ ὅπου ἐκπήδησε ὡς ἀρχική ἀπορία καί ταυτόχρονα τὴν ὁλότητα, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας θὰ ἀξιοποιηθεῖ ὡς διαμορφωμένο ἐρμηνευτικὸ σχῆμα. Ἄλλοτε, λοιπόν, ή ἀλήθεια ὑφίσταται τὸν ἔλεγχο αὐτὸ ἐπιτυχῶς ἢ βελτιώνεται σύμφωνα μέ τίς ὑπαγορεύσεις του, ὁπότε θεωρεῖται ὅτι ἐρμηνεύει αὐθεντικά τὸν κόσμο, καί ἄλλοτε ἐγκαταλείπεται ὡς ἐσφαλμένη, δρομολογώντας ἔτσι καινούριες ἐπίμοχθες ἐρμηνευτικὲς διαδικασίες.

Γενικότερα, αὕτη ή ὀρθολογική, μεθοδική, συστηματική, πολὺπλευρη, ἐπίμονη, ὑπεύθυνη καί καλόπιστη βάσανος τῶν δεδομένων καί αὕτη ή κριτικὰ συνθετικὴ ἀξιοποίησή τους εἶναι ἴσως ή πεμπτοσύνη τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας. Πρόκειται γιὰ τὸ περισσότερο ἐγκυρὸ ἐρευνητικὸ πλαίσιο ἀναζήτησης καί σύλληψης τῆς ἀλήθειας καί γιὰ τὸν ἀσφαλέστερο παράγοντα ἀμοιβαίας κατανόησης καί ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐδῶ ἐντοπίζονται τὰ ὑποστασιακὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διαλεκτικῆς, ποῦ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἡ ἀποφυγὴ τῆς μεμονωμένης καί ἀποσπασματικῆς ἀντιμετώπισης ἐνὸς προβλήματος, ή ἔνταξή του σὲ ἓνα πλέγμα σχέσεων καί ή θεώρησή του σὲ συσχετισμὸ μέ τὸ σύνολο, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καί ἀπὸ τὸ ὁποῖο δέχεται καθορισμούς.
2. Ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἀντί-θεσης στὴν ὅλη διαδικασία, ἔτσι ὥστε ὁ ἀντίλογος, ή «ἄλλη ὅψη τοῦ νομίσματος», ή ἐναντιότητα ή καί ή ἀντιφατικότητα μεταξὺ τῶν δεδομένων, ή διαφορετικὴ θεώρηση ή καί ἀποτίμηση τῶν πραγμάτων κτλ. νὰ μὴν ἀπορρίπτονται ὡς ἐνδείξεις μιᾶς ἐπισφαλοῦς καί προβληματικῆς ἐπιστημολογικῆς πορείας ποῦ καρκινοβατεῖ λόγω τῆς ἐμπλοκῆς της σὲ ἀδιέξοδα. Ἀντίθετα, νὰ ἐνσωματώνονται στὴν ἐρευνητικὴ διαδικασία, νὰ θεωρεῖται ὅτι χαρακτηρίζονται ἀπὸ συμπληρωματικότητα,

νά αξιοποιούνται κριτικά ως γόνιμα και αναντικατάστατα στοιχεία για την ανάδειξη του πολυεδρικού χαρακτήρα της αλήθειας ή, τέλος, να συνυφάνονται όρθολογικά σε δημιουργικές συνθέσεις.

3. Η υπέρβαση του στατικού χαρακτήρα της αλήθειας και η σύλληψή της μέσα από μια δυναμική προοπτική, που συνεπάγεται ανειρήνευτο αγώνα και ατέλειωτη πορεία μέσα από τη διαδικασία του συστηματικού ελέγχου, της επαλήθευσης, της διάψευσης, της αναθεώρησης ή και της όλοσχερούς απόρριψης των κατακτήσεων που είναι πάντοτε προσωρινές.

Αυτά όμως τα ύποστασιακά χαρακτηριστικά της διαλεκτικής, μολονότι αντιστοιχούν σε μερικές από τις περιπτώσεις πολυσημίας όπως τις εκθέσαμε παραπάνω, δεν οδηγούν πλέον σε σύγχυση για δύο βασικούς λόγους:

1. Πρώτα πρώτα, γιατί δεν παρουσιάζονται πλέον ανεξάρτητα και αποκομμένα το ένα από το άλλο, αλλά διαπλέκονται μεταξύ τους και αλληλεξαρτώνται.

2. Και έπειτα, γιατί κανένα από αυτά δεν οικειοποιείται πια ολόκληρο το πλάτος της έννοιας της διαλεκτικής, με κίνδυνο το «μέρος» να υποκαταστήσει το «όλον» («pars pro toto»).

Αυτό σημαίνει πώς η αποφυγή της μεμονωμένης και αποσπασματικής αντιμετώπισης ενός προβλήματος, ή ένσωμάτωση της αντίθεσης στην όλη διαδικασία και η σύλληψη της αλήθειας μέσα από μια δυναμική προοπτική απαρτίζουν πλέον από κοινού το πλάτος της έννοιας της διαλεκτικής, γιατί βασικό γνώρισμά τους είναι το ότι συμπληρώνονται αμοιβαία. Έπομένως, η σύγχυση που προερχόταν από τη συχνή και πολλές φορές άβασάνιστη χρήση του όρου «διαλεκτική», προκειμένου να δηλωθεί κάθε φορά μία απλή έκφανση και μόνο της αντίστοιχης έννοιας, θα μπορούσε να περιοριστεί δραστικά εφόσον αυτός χρησιμοποιείται στο έζης για να εκφράσει στην ολότητά τους τα ύποστασιακά χαρακτηριστικά της διαλεκτικής, υποδηλώνοντας ταυτόχρονα τη λειτουργική διαπλοκή και τη συμπληρωματικότητά τους.

Έδω επιβάλλεται να επαναληφθεί κάτι πολύ σημαντικό: στο έσωτερικό της διαλεκτικής διαδικασίας είναι απαραίτητο αλλά και έφικτο οι έντασεις να ξεπερνιούνται χωρίς όμως να παραθεωρείται ή καθοριστική συμβολή τους στην προσέγγιση της αλήθειας. Και δεν πρέπει ποτέ να υποτιμάται η σημασία της αντίθεσης ή και της αντίφασης. «Διαλεκτική είναι μια σκέψη που σταθερά τείνει να ξεπεράσει τον εαυτό της, που προχωρεί ως το τέλος των λογικών συμπερασμάτων αυτού που ανακάλυψε, φερόμενη προς νέες απόψεις που φαίνονται ότι αντιφάσκουν με τις πρώτες καταφάσεις της».⁴⁹ Άς μην ξεχνάμε πώς, αν το ύποστασιακό στοιχείο της διαλεκτικής, ή άρνηση, εκδηλώνεται ως αντιπαράθε-

49. Paul Foulqué, *La dialectique...*, σελ. 106. Για την άρνητική διαλεκτική και τη σημασία της βλ. Νικολάου Χρόνη, *Η διαλεκτική ως αυτοκριτική της νοήσεως και η άρνητική διαλεκτική*, in *Η Διαλεκτική...*, σσ. 343-353.

ση σὲ θέσεις καὶ ὡς ἀναίρεση τοῦ ἑαυτοῦ της μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὑπέρβαση τῶν ἀντιθέσεων, τὸ παραπάνω στοιχεῖο ἀποτελεῖ ταυτόχρονα, γιὰ τὸ λόγο ἀκριβῶς αὐτό, ἐγγύηση τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Βασικὰ κείμενα γιὰ τὴ διαλεκτικὴ

Ἡ Διαλεκτικὴ, ἔκδ. Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα, 1988.

La Dialectique, Actes du XIVe Congrès de Philosophie de Langue Française, Presses Universitaires de France, Paris, 1969.

Paul FOULQUIÉ, *La dialectique*, Presses Universitaires de France, ἑλλ. μτφρ. (Δαίδαλος / Ι. Ζαχαρόπουλος), Ἀθήνα.

Claude BRUAIRE, *La dialectique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1985

M. MERLEAU-PONTY, *Les aventures de la dialectique*, idées/gallimard, Paris, 1955

Henri LEFEBVRE, *Le matérialisme dialectique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1974.

Karl KORSCHE, *Ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ*, μτφρ. Μανόλη Λαμπρίδη, Ἐκδόσεις Ἑρασμος, Ἀθήνα, 1976.

Β' Κλασικὰ ἔργα

Imm. KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, ἑλλ. μτφρ. Ἀναστασίου Γιανναρά, Ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα, τόμος Α', τεῦχος Ι, 1977, τόμος Β', 1979.

Georg W. F. HEGEL, *Wissenschaft der Logik*, ἑλλ. μτφρ. Γιάννη Τζαβάρα, Ἐκδόσεις «Δωδώνη», Ἀθήνα-Γιάννινα, 1991.

Karl MARX, *Œuvres choisies*, Choix de Norbert Guterman et Henri Lefebvre, τόμος Ι, idées/gallimard, Paris, 1963.

Φρίντριχ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Λουδοβίκος Φόνερχμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας*, ἑλλ. μτφρ. Ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα, 1982.

Γ' Λεξικά - Ἑργικολοπαΐδεις

Petite Encyclopédie Politique, Éditions du Seuil, Paris, 1969.

La philosophie, Collection: Les dictionnaires du savoir moderne.

Paul FOULQUIÉ, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Presses Universitaires de France, Paris 1962.

André LALANDE, *Vocabulaire technique et critique de la Philosophie*, Presses Universitaires de France, Paris 1972¹¹.